

Османските публични финанси през XVIII – XX век Въпроси, отговори и перспективи

Ottoman Public Finance in the 18th to 20th Centuries: Questions, Answers, and Perspectives

Християн АТАНАСОВ
Hristiyan ATANASOV

Abstract. Public finance is a crucial aspect of understanding the broader economic framework within which the population of Ottoman Bulgaria developed its economic activities, whether in agriculture, industry, or other sectors. This study explores the evolution of the Ottoman monetary system from the 18th to the 20th century. At the beginning of this period, the Ottoman authorities frequently devalued coins to meet their budgetary needs. However, after the adoption of the gold and silver standard in 1844, with fixed coin purity and metal ratios, such instruments became impractical. Instead, the Ottoman government turned to alternative methods of financing, including printing paper money, issuing bonds, and taking on debt in both domestic and international markets. The establishment of the Ottoman Bank in Istanbul played a significant role during this period. Operating as a quasi-state bank, it provided loans to the government, effectively supporting the fiscal system and influencing the empire's financial stability.

Considerable attention is given to the Ottoman tax system, particularly its reforms during the Tanzimat period. It was during this time that central budgets, in a more modern sense of the term, began to be formulated. Ottoman budgetary policy is examined on two levels – central and provincial – highlighting and analyzing the differing trends in revenues and expenditures. This analysis is supported by statistics derived from both published and unpublished sources. A significant portion of information comes from Ottoman provincial statistical yearbooks (the *salname*) of the 1860s and 1870s, as well as the *tevzi defter*, records of revenue and expenditure from the city of Vidin in the 18th century. An effort is made to address, albeit not definitively, the extent to which tax revenues were retained or returned and spent locally. Such an approach provides a clearer understanding and evaluation of Ottoman fiscal policy, shedding light on its economic and social impacts at both the local and empire-wide levels.

Keywords: Ottoman Empire; budgets; public finance; central and local revenues and expenditures

Добре известно е, че няма държава, която да не събира данъци. Естествено, Османската империя, която ще е фокус на настоящото изследване, няма как да е изключение от правилото. Данъчните постъпления формират приходите на всяко държавно формирование, което впоследствие на база своите дългосрочни и краткосрочни цели ги разходва по определен начин. Тези приходи и разходи формират държавния бюджет и най-общо – публичните финанси. Използвам термина съвсем условно. За публични финанси в държавата на Осман трудно може да се говори, поне в модерен смисъл на понятието. Понастоящем публично обикновено означава някакъв граждански контрол и възможност за одит. Регламентиран одит на бюджета в империята започва да се налага едва с Танзимата (от *tanzimat*, т.е. преустройство, реорганизация) и Първата конституция от 1876 г. (Atanasov, 2022). Така че тук използвам термина в смисъл на генерирани постъпления от различен източник и на различно ниво – техният вид, начин на събиране, съответно осчетоводяване и последващо разходване. Т.е. ще представя бюджетите на османската държава – на централно и по-местно ниво. Всъщност тези две плоскости – център и регион, или област, ще са базисният структурен елемент на студията. Това деление е в основата на модерните теории за публичните финанси (виж например вече класическите обобщения: Hillman, 2009; Gruber, 2011; Brussarski, 2007), който термин възприемам, без, пак повтарям, османските финанси да са съвсем публични в съвременен смисъл. И двете нива са еднакво важни за изследване, когато коментираме османската политика в сферата на бюджетите и най-общо на финансите. Поради това тук ще се опитам да ги представя пълнокръвно. Анализът няма да е равностоен – за османските централни бюджети се знае относително много, докато за местните – общо взето малко. Но както ще видим, все пак подобни опити са правени вече в историографията и ми се струва важно да се направи още един, този път с фокус върху османска България.

За съжаление, студията няма да отговори на всички въпроси. Темата се нуждае от далеч по-изчерпателно проучване. Особено от статистическа обработка на архивни материали, които вече са достъпни, и на такива, които предстои да бъдат издирени, подредени и въведени в употреба. Все пак ми се струва удачно да се започне от някъде. Трябва да се признае, че в това отношение българската историография остава, малко или много, пасивна. Изследвания са правени – при това в изобилие, но те, като цяло, са едностранчиви. Какво имам предвид? Има огромно количество натрупани проучвания за събирането на данъците, техният вид и прочее. Почти липсват обаче публикации по отношение на тяхното бюджетизиране и съответно последващо разходване. Тук ще се опитам да направя някои първи коментари, конкретно за XVIII – XX в. Ще се повтори, но темата е повече от важна. Българите за продължителен период са част от османската държава и за техния ежедневен живот, за практикуването на техните професии, за възможността за вземане на кредит, за покупателната сила на парите в кесиите им е от изключителна важност общата фискална рамка – на централно и на местно ниво. Трябва да се знае, казано по просто, къде отиват техните данъци, как се разпределят и за какво се харчат. На този етап не мога да бъда съвсем подробен и категоричен. Известни са относително малко факти – преки и косвени, че част от разходваните данъци все пак се връщат обратно до османските поданици. В незначителен размер и далеч не толкова, колкото биха били полезни за напредъка на икономиката, инфраструктурата, социалното развитие и образованието. На база на

досегашната информация е очевидно, че османската държава повече взима, отколкото дава. Обективното изследване и анализ обаче изискват процесите да се представят в цялост, и тук ще се опитам да направя точно това.

1. Хронологията, източници и историография

Добре известно е, че всяка хронология е условна. Възприетата от мен времева рамка също е такава. Отделил съм времето XVIII – XX в. То се различава съществено от периода на „класическата“ османска държава, който известният историк Халил Иналджък маркира да се простира през XV – XVI в. (Inalcik, 2001). Последвалото време, и особено XVIII в., е период на непрекъснати промени и трансформации във всяка една посока – в политиката, икономиката, в социалната сфера. Класическите институции започват да се променят и да функционират по различен начин. XVIII в., особено в края, и в началото на XIX в., е един вид кулминация. В периода на „аянското време“ и кърджалийството местни лидери и отцепници заплашват дори властта на султана. Началото на XIX в. започва с опити за реформи, които целят да адаптират държавата към новата реалност. Тези реформи ще се засилят, особено по време на Танзимата. Това е времето на най-големите промени, извършени за сравнително кратко време – от 1839 до 1876 г. Те ще доведат до изцяло нова ситуация в икономиката, както ще видим и в бюджетирането. Дори ще се стигне до промяна на политическото устройство на империята. Ще се изготви конституция и ще се свика османски парламент. Ще последва нова промяна, която ще отмени част от танзиматските реформи – по време на автократичния режим на Абдул Хамид II. А впоследствие, по време на младотурците от османското общество „Единение и напредък“ (*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*), конституцията ще бъде възстановена. Краят на Първата световна война ще донесе и гибелта на империята. Т.е. XVIII – XX в. са изключително динамично време, в което притичат най-разнопосочни тенденции. Тяхното най-общо и първоначално представяне, от гледна точка на монетарен режим и публични финанси, ще се опитам да направя и тук. С риск отново да се повтори – по същество това е първи опит, поне в българската историография. Темата се нуждае от целенасочено изследване, което се надявам да бъде осъществено в обозримо бъдеще.

Първичната информация за османските публични финанси е много и малко. Тук включавам публикувани и непубликувани източници. Те са крайно разнообразни и трудно се обработват статистически. Въпреки това съм се опитал и смея да кажа, че на този етап получените резултати не са за подценяване. Например на ниво централен бюджет са налични отлични и подробни данни от османските „приходно-разходни“ таблици, които са публикувани от турски историци в нарочен том (Gürgan, 2003). За съжаление, те покриват само времето от 1841/42 до 1918/19 г. За периода отпреди това данните са откъслечни и често противоречиви. За да ги обобщя, съм прегледал историографските постижения до момента, които ще представя накратко по-долу.

На регионално ниво са използвани бюджетите, публикувани в османските статистически годишници (*salname*). Те съдържат данни за приблизително десетгодишен период – от 1869/70 г. (1285 г.) до 1878/79 г. (1294 г.). Разпределени по области, са както следва: Дунавски вилает – 10 тома, Одрински вилает – 7 тома, Солунски вилает – 6 тома, и Битолски вилает –

ет – 2 тома. Салнаметата са добре познати и много често използвани от историографията, където са изтъквани многократно техните предимства, недостатъци и условности като източник (Atanasov, 2024, pp. 71 – 72; Akkuş, 2013, pp. 162 – 165).

Освен това е използвана и информация от тебзи дефтери (*tevzi defteri*), които са вписвани в дневниците, изготвени конкретно от видинския кадийски съд – т.нар. сиджили. Те бяха основно градиво в едно мое предходно изследване (Atanasov, 2008), но сега данните бяха реструктурирани. Кои точно кадийски книги са използвани, е посочено в края на студията и в бележки под линия в текста.

Темата, разбира се, се радва на значителен изследователски интерес. Тя е важна част от общи трудове, посветени на османската икономическа история. В този смисъл различни публикации я засягат пряко или косвено. Тук няма да навлизам в детайли за всяко едно проучване, но все пак ще посоча, че при изследването на проблема бяха прегледани основополагащите трудове на Халил Иналджък (Inalcik, 1985; Inalcik, Quataert, 1994; Inalcik, 1997; Inalcik, 2001). Няма как да пропусна Станфорд Дж. Шоу и Езел Курал Шоу (Shaw, Shaw, 1977), Чарлз Исави (Issawi, 1980), Роджър Оуен (Owen, 2009), Брус Макгауън (McGowan, 1981) и Доналд Куатер (Inalcik, Quataert, 1994; Quataert, 2000).

Трудно може да говорим за публични финанси на която и да е държава, без поне най-общо да се представи монетарната ѝ система. Така че бяха прегледани изследвания, свързани с паричната и ценовата политика на Османската империя. Ще посоча класическите трудове на Шейкмет Памук (Pamuk, 1984; Pamuk, 1997; Pamuk, 2000; Pamuk, 2001; Pamuk, 2004). Но също е важно да се споменат и някои случаи на сечене на локални пари. В тази връзка, трябва да отбележа изследването със значим принос на Николай Неновски и Пенчо Пенчев (Nenovsky, Penchev, 2016).

Османската данъчна система е ключова за темата и нейното по-общо представяне също е необходимо. Тук приносите трудно могат да бъдат обобщени – те са толкова много, че това би било удачна тема за отделен и цялостен историографски обзор. Все пак ще спомена няколко изследователи. На първо място, Линда Дарлинг, която изследва данъчното облагане на османците през XVI – XVII в. (Darling, 1996), също Сюлейман Демирджи (Demirci, 2010), Махуел Кийл (Kiel, 2005), обобщаващите и много нови като методология разработки на Шейкмет Памук и Къванч Караман (Pamuk, Karaman, 2023), Метин Джошгел (Coşgel, 2004; Coşgel, 2005; Coşgel, 2006; Coşgel, 2013). Разбира се, няма как да пропусна фундаменталната студия на Станфорд Дж. Шоу за данъчните реформи по време на Танзимата – изследване, което много отдавна се е превърнало в класика (Shaw, 1975).

По отношение на данъчната проблематика приносите на българската историография са огромни. Тук задължително следва да се споменат публикации на Бистра Цветкова (Tsvetkova, 1958), Стефка Първева (Parveva, 2010; Parveva, 2012) и особено на Светлана Иванова за данъчната система и създаването на формалните и неформалните институции в българското общество (Ivanova, 1993).

Особено интересни за българските историци са един от видовете регистри, продукт на османската данъчна система – т.нар. теметтуат регистри (*temettuat defter*). Напоследък те станаха основа на много сериозни и приносни изследвания от страна на Гергана Георгиева (Georgieva, 2017; Georgieva 2020), Невена Неделчева (Nedelcheva, 2017), Николай Тодоров (Todorov, 2017), Алджан Джафер (Cafer, 2024). Също така и населението, което не плаща да-

нъци, или е освободено частично от такива, обект на проучване от Красимира Мутафова (Mutafova, 2023), Кръстьо Йорданов (Yordanov, 2023), Айше Каяпнар и Левент Каяпнар (Kaуapınar, Kaуapınar, 2018) и други.

Много важни разработки, посветени на откупвачеството на данъци и системата на илтизама (*iltizam*) – теми, които имат пряка връзка с османските финансови институции и практики, правят Бистра Цветкова (Tsvetkova, 1960), Евгени Радушев (Radushev, 1995), Красимира Мутафова (Mutafova, 2019), Айше Каяпнар (Kaуapınar, 2017), Мехмет Емин Ярдъмджъ, Бенгю Доангюн Яса и Еднан Айваз (Yardımcı, Yasa, Ayvaz, 2022). Интересно е, че в тези практики участват и немалко българи, което ще се окаже и основният източник за тяхното обогатяване. Това разбираме например от проучванията на Светла Янева (Ianeva, 2011), Андреас Либератос (Lyberatos, 2010) и Николай Тодоров (Todorov, 2016).

Особено многобройни са изследванията, посветени на османския дълг и последвалия фалит. Като цяло, външните заеми привличат повече научно внимание. По този въпрос има конкретни монографии на Мурат Бирдал (Birdal, 2010), Кристофър Клей (Clay, 2000), Неджла Гейикдагъ (Geyikdağı, 2011). Разбира се, няма как да не се споменат и публикациите на Едхем Елдем (Eldem, 2005), Даниел Столз (Stolz, 2022), Димитър Бозов (Bosov, 2022).

Вътрешните заеми, които империята взима, както и банковото дело, са обект на засилен интерес от страна на Йоана Миноглу (Minoglou, 2002), Харис Екзерцоглу (Exertzoglou, 1986), Едхем Елдем (Eldem, 1999; Eldem, 1999a). Също емитирането от страна на османските правителства на облигации за посрещане на бюджетни нужди – Кейко Кийотаки (Kiyotaki, 2005), Мурат Чизакча (Çizakça, 2016), Деер Алпер и Адем Анбар (Alper, Anbar, 2010), Християн Атанасов (Atanasov, 2021).

Конкретно на държавните бюджети са посветени немалко изследвания. Едни от първите бюджетни практики на османците са представени от Баки Чакър (Çakır, 2016) и българския изследовател Снежана Ракова (Ракова, 2018). Интересно е проучването на Мехмет Джурал и Шахин Йешилюрт (Sural, Yeşilyurt, 2015), а също и това на Ахмед Табакоглу, което е фундаментално и е посветено на османското бюджетниране през XVIII в. (Tabakoğlu, 1985). Следва да се споменат и имената на Къванч Караман и Шевкет Памук (Kıvanç, Pamuk, 2010), Енгин Акарли (Akarlı, 1992), Якуп Акуш (Akkuş, 2013), Харун Шахин (Şahin, 2013), Тзекин Акдемир и Шахин Йешилюрт (Akdemir, Yeşilyurt, 2018), които правят интересни наблюдения върху османската бюджетна политика, особено в периода на Танзимата. Най-вече ще маркирам отново ключовото издание на османска статистика, подготвено от Теvfик Гюран и други изследователи (Güran, 2003).

Местните приходи и разходи на османците през XVIII в. са изследвани от Диаманди Ихчиев (Ihchiev, 1906), Евгени Радушев (Radushev, 1980), Християн Атанасов (Atanasov, 2008; Atanasov, 2008a). Танзиматските местни бюджети са били обект на изследване, пряко и косвено, от страна на Славка Драганова (Draganova, 1991), Венцислав Мучинов (Muchinov, 2024) и Милена Тафрова (Tafova, 2010).

Всички тези източници и изследвания, а и други, разбира се, са използвани за реализирането на няколкото цели, които си поставям. На първо място, да представя османската монетарна система през XVIII – XX в. След това да маркирам най-общо различните механизми за финансиране на бюджета – девалвации, печатане на пари, емитиране на облигации, получаване на външен и вътрешен дълг и прочее. Няма как да подмина и данъчната система,

която се променя съществено в периода на реформите след 1839 г. Ще бъдат представени османските централни бюджети и бюджетите в местната администрация. Основната ми цел е да отговоря, ако не съвсем пряко, то поне косвено, на въпроса в каква степен плащанията извършвани от местното население, впоследствие са се връщали, под формата на инвестиции, заплати и прочее, на място посредством централния и/или местния бюджет. Това ще бъде само първоначален и доста плах отговор. Тепърва предстои много работа по събиране на още статистическа информация, предимно от непубликувани архивни източници, които са налични и достъпни в хранилищата в България и Република Турция. Тяхната обработка следва да се извърши и посредством подходящи иконометрични модели. Въпреки това и така поднесена, студията ще представи общата рамка, която в перспектива може да бъде допълвана и нюансирана.

2. Най-общо за монетарната система през XVIII – XX век

С оглед целите на студията е важно да се щрихира, макар и по-общо, османската монетарна система. Добре известно е, че около края на XVII и началото на XVIII в. водещата дотогава монета – *акче* (*akçe*), постепенно отстъпва мястото си на сребърния грош (*guruş*). Без да навлизам в детайли, само ще спомена, че някои изследователи са склонни да възприемат късното акче (това от XVII в.) като счетоводен инструмент (*unit of account*). Всъщност документацията от османска България, в частност кадийските регистри, по-скоро показват, че макар и силно обезценено и многократно олекотено, акчето присъства реално на пазара и в кесиите на гражданите – например във Видин, София и Русе (Atanasov, 2014). Постепенно, в хода на XVIII в., османците започват все по-често да остойностяват в грошове и/или в друга монета – пара (*para*). В литературата е прието съотношението между различните монети да бъде фиксирано на 1 грош – 40 пари – 120 акчета и общо взето, с някои нюанси, това е валидно.

В хода на осемнадесетото столетие грошът също се обезценява. Това е показано нагледно в таблица 1. За близо 120 години (от 1690 до 1808 г.) монетата губи половината от общото си тегло и около три пъти намалява чистото сребро в нея. Причината за тази девалвация са бюджетните дефицити, които са често явление за османската хазна.

ТАБЛИЦА 1. Обменен курс на сребърния османски грош (*guruş*), 1690 – 1808 г.

Година	Тегло (гр.)	Приблизителна чистота (%)	Чисто сребро (г)	Курс към един венециански златен дукат	Съотношение злато/сребро
1690	26.0	60	15.6	2 гр. и 60 ак.	11.0
1696	26.4	60	15.8	2 гр. и 60 ак.	11.1
1708	26.2	60	15.4	3 гр.	13.0
1716	26.5	60	15.9	3 гр. и 15 ак.	14.0
1720	26.4	60	15.8	3 гр. и 20 ак.	14.1

1730	24.8	60	14.9	3 зр. и 25 ак.	13.5
1740	24.1	60	14.5	3 зр. и 80 ак.	15.0
1754	23.7	60	14.2	3 зр. и 100 ак.	15.3
1757	19.0	60	11.4	3 зр. и 105 ак.	12.5
1766	19.2	60	11.5	4 зр.	13.0
1774	18.2	60	10.9	4 зр. и 15 ак.	12.7
1780	18.5	54	10.0	4 зр. и 70 ак.	12.9
1788	17.4	54	9.4	5 зр. и 60 ак.	14.6
1789	12.8	54	6.9	5 зр. и 90 ак.	11.2
1794	12.6	54	5.9	7 зр.	11.6
1800	12.6	54	5.9	8 зр.	13.3
1808	12.8	46	5.9	8 зр.	13.3

Източник: Ратук, 2000, р. 163.

За горе-долу същото време – от средата на XVII в. до 20-те години на деветнадесетото столетие, Османската империя многократно воюва с различни коалиции или отделни държави. Например с Венеция – поне три пъти, с Хабсбургите – четири, с Иран – 5 пъти, с Русия води поне шест войни и воюва дори с Франция на Наполеон – по време на неговата египетска кампания (İhsanoğlu, 2001, pp. 57 – 60). Ядрото на османската армия по време на тези кампании са еничарите, които са финансирани директно от държавния бюджет и това води до значително пренапрягане (İnalçik, 1985). В този момент за управляващите са достъпни само вътрешни заеми, които, в крайна сметка, са лимитирани. Поради това единственият начин за посрещане на бюджетните нужди остава девалвацията (т.е. плащане на заплати с непълноценни монети), което пък естествено води до инфлация (Ратук, 2006, р. 7).

Краят на XVIII – началото на XIX в. е времето на най-съществена обезценка на гроша (таблица 2). Това е периодът, наречен от известния икономически историк Шевкет Памук „Голямата девалвация“ (The Great Debasement). В началото на новото столетие монетата се обезценява повече от десет пъти за период от около 40 години. Това е особено видно при сравнението на нейния курс с британския паунд. Така, ако през 1800 г. един паунд струва 8 гроша, то през 1839 г., той вече се обменя за цели 104 гроша. Т.е. стойността на тази османска сребърна монета спада 13 пъти.

ТАБЛИЦА 2. Сребърният грош и обменният му курс към британския паунд, 1800 – 1914 г.

Година	Тегло (г)	Приблизителна чистота (%)	Чисто сребро (г)	Курс към един британски паунд
1800	12.6	54	5.9	8
1808	12.8	46.5	5.9	19

1809	9.6	46.5	4.42	20.5
1810	5.13	73	3.74	19.8
1818	9.6	46.5	4.42	29
1820	6.41	46	2.95	35
1822	4.28	54	2.32	37
1828	3.20	46	1.47	59
1829	3.10	22	0.72	69
1831	3.00	17.5	0.53	80
1832	2.14	44	0.94	88
1839	2.14	44	0.94	104
1844	1.2	83.3	1.0	110
1914	1.2	83.3	1.0	110

Източник: Ратук, 2000, р. 191.

Едва през 1844 г. се слага край на практиката чрез обезценки на монетите да се финансират бюджетните дефицити. Извършена е монетарна реформа, при която се възприема биметален стандарт и в основни монетни единици се превръщат златната лира и сребърният грош. Цената на лирата е фиксирана и възлиза на 100 гроша. Постановява се златната монета да тежи точно 7,216 грама и съответно да е с чистота от 91,67 %, или всяка златна лира съдържа 6,6 грама от ценния метал. Новата монета е изключително стабилна и ще остане такава почти до края на империята. Нейният курс спрямо другите важни валути от това време – британския паунд, френския франк, американския долар и т.н., ще се запази почти непроменен за периода от 1850 до 1914 г. (виж таблица 3).

ТАБЛИЦА 3. Обменен курс на златната османска лира спрямо някои други валути, 1850 – 1914 г.

Валута	1850 г.	1914 г.
Британска лира стерлинг	1.10	1.10
Френски франк	0.0433	0.044
Австрийски флорин/крона	0.11	0.046
Германска марка	---	0.0542
Руска рубла	0.175	0.116
Египетска лира	1.0	1.146
Американски долар	0.229	0.229

Източник: Ратук, 2000, р. 209.

Фиксира се също така и качеството на сребърния грош, който трябва да тежи точно 1,2027 грама и да бъде с чистота от 83 %. Така във всеки грош има един грам чисто сребро.

Нормативно се определя и стриктно запазване на съотношението между двата благородни метала златото и среброто (т.нар. gold/silver ratio) на 15,09 (Ратик, 2000, р. 209). С други думи, османците се опитват да изградят, и всъщност успяват да го направят, стабилна и предвидима парична система, която да бъде надежден гарант срещу инфлация. Както ще видим впоследствие в текста, когато описваме и анализираме османските бюджети по това време, османските правителства не успяват обаче да консолидират държавните финанси – т.е. бюджетните дефицити са много често явление след 1844 г. Невъзможността да се секат монети с ниско качество и по този начин да се финансира дефицитът, кара управляващите да прибегнат до различни инструменти, за да могат да покриват плащанията си. Тук ще маркирам някои от тях.

3. Появата на книжните пари, вътрешните и външните заеми

Хроничната липса на капитали за обслужване на разходите на правителството ще подтикне Високата порта да започне да печата книжни пари (т. нар. каймета (*kaime*))¹. Целите са поне няколко – освен печалбата от сенъораж² да се облекчат плащанията на хазната, да се поощри вътрешната търговия, да се облекчи дефицитът на монети за ежедневни покупки на османските пазари и да се заздравят държавните финанси, като цяло. Известно е, че най-ранните каймета са написани на ръка и са пуснати в обращение през 1840 г. Те са с номинал от 50, 100, 250 и повече гроша и носят годишна лихва от 12,5 %, с падеж от осем години. Тези каймета са също така напълно легално платежно средство – като златните и сребърните монети. Между 1840 и 1844 г. търговците и жителите на Истанбул охотно ги приемат и те циркулират и се обменят срещу монети. До 1852 г. тиражите им са лимитирани и съответно те се представят добре на пазарите (Ратик, 2000, р. 210).

Изобр. 1.
Кайме с номинал
100 гроша. Емисия:
1861/62 г.

Музей за история
на София,
Инвентарен
№ М4600.

През тази година са пуснати в обращение за първи път каймета, които не носят лихва. Те са с по-малки номинали – 10 и 20 гроша. Целта е да се стимулират ежедневните покупки-продажби и да се осигурят нови приходи за бюджета. През 1853 г. общата маса на книжните пари е с номинал на 175 милиона гроша. По време на Кримската война (1853 – 1856 г.) са пуснати в обращение нови големи тиражи от каймета и съответно с една златна лира започват да се купуват около 200 – 220 гроша в кайме, или неговата реална стойност спада повече от

1 Изглежда, нуждата от парична маса в провинцията също е чувствителна, защото в някои градове започват да се произвеждат и местни пари. Виж Nenovsky, Penchev, 2016.
2 Т.е. печалбата, която се генерира от разликата в цената за производството на парите и тяхната номинална стойност.

наполовина от номинала му. Книжните пари непрекъснато се обезценяват и на пазарите в Истанбул търговците започват да отказват да ги приемат (Atanasov, 2017).

По този повод на 19 юли 1858 г. българският „Цариградски вестник“ пише: *Празниците на Курбан Байрям совсем ослабиха движението на пиящата [т.е. пазара] за все що ся касае за стоките, които от вон дохождат. От друга страна качиванието на парите много повредиха продажбата, и търговците, както ся види, решени са да не вземат кайме, и не искат да продават освен с металическа монета само*³. Инфлационната тенденция продължава и през 1861 г. Тиражът на каймето достига до 1,250 милиона гроша, като цената му спада до 400 каймета за една златна лира. Година по-сетне поради общественото недоволство правителството изтегля книжните пари с помощта на краткосрочни заеми от Отоманската банка (Ратик, 2000, р. 210).

През следващите десетилетия, до края на империята, има още два периода на печатане на пари. Така през 1876 г. е пусната нова емисия – след фалита от 1875 г. и с чукача на вратата война с Русия от 1877 – 1878 г. Кайметата и сега започват да се обезценяват доста бързо. От таблица 4 е видно, че от 13 август 1876 до 30 септември 1878 г. стойността на книжните пари спада около три пъти. А през целия период на циркулирането им на пазара тяхната стойност непрекъснато намалява – понякога по-бързо, друг път по-плавно.

ТАБЛИЦА 4. Обменен курс на каймето в истанбулския квартал „Галата“ спрямо една османска лира в средата и в края на всеки месец в периода от август 1876 до октомври 1878 г.

Дата	Книжни грошове (каймета)	Дата	Книжни грошове (каймета)
13 авг. 1876 г.	106 – 108	20 септ.	184 ¼ – 184 5/8
26 авг.	114 – 116	15 окт.	186
31 авг.	118 ½ – 121	30 окт.	193 – 193 ¼
15 септ.	110 ¾ – 111	15 ноем.	198
30 септ.	114 – 115	30 ноем.	207 ½
14 окт.	113 ½ – 113 5/8	15 дек.	227 ½ – 232 ½
31 окт.	116 7/8 – 117 ¾	31 дек.	240 – 242
15 ноем.	121 7/8 – 122 ¼	15 ян. 1878 г.	259 ½ – 261
30 ноем.	119 – 119 3/8	31 ян.	293
15 дек.	122 ¼ – 123	15 фев.	297 ½
30 дек.	133 – 136	28 фев.	325
15 ян. 1877 г.	155 – 164 ½	15 март	280 ½
31 ян.	167 – 170 ½	30 март	279
15 фев.	158 – 159 ½	15 апр.	263 ½
28 фев.	162 – 164	30 апр.	270

3 Цариградски вестник, VIII, 388, 19 юли 1858.

15 март	163 – 164 1/8	15 май	278 ½
31 март	158 – 158 ½	30 май	268 ½
14 апр.	162 – 163	15 юни	---
30 апр.	176 – 177 ½	30 юни	---
15 май	176 ¼ – 179 ½	15 юли	291 ½
30 май	179 ½ – 179 ¾	31 юли	286 ½
15 юни	179 ¾ – 180 ¼	14 авг.	291 ¾
30 юни	178 ¾ – 179 ½	31 авг.	300
14 юли	178 ½ – 178 5/8	14 септ.	304 – 305
31 юли	178	30 септ.	324 ½
14 авг.	178 – 178 ½	15 окт.	335 ½
31 авг.	181 – 181 1/8	31 окт.	331 ½
15 септ.	180 ¼ – 180 ½		

Източник: Clay, 2000, p. 348.

През 1915 г., в разгара на Първата световна война (1914 – 1918 г.), започва третият опит на османското правителство с книжните пари. От тази година кайметата се обменят свободно на пазарите в Истанбул и провинциите срещу сребърни грошове, или златни лири. Тяхната обезценка е отново, подобно на предходните емисии, почти незабавна. Така например, ако в началото на 1916 г. с една златна лира е възможно да се закупят 120 гроша в кайме, то в средата на 1917 г. вече тя се обменя за 400, а в края на войната – за 500 книжни гроша. Така че и този опит на османците приключва подобно на предишните (Ратик, 2000, р. 223).

Всъщност османският експеримент с книжните пари трудно може да се оцени еднозначно. В краткосрочен план те, изглежда, са надежден инструмент за попълване на бюджетните дефицити при наличието на стандарт (златно-сребърен) и стабилна монетарна система. Правителствата трудно успяват да направят реформи, с които да консолидират бюджетите, и съответно книжните пари играят роля на клапа за отпускане на напрежението. Така управляващите емитират един вид паралелни пари. Първоначално те са ценни книжа, носещи лихва, които се използват и като платежно средство (през 40-те години на XIX в.), и като втори „етап“ вече пряко печатат пари, които да циркулират заедно с „редовните“ (лира и грош) – през 50-те, 60-те и 70-те години на века, както и по време на Първата световна война.

Вторият начин, по който османците съумяват да привличат средства, са вътрешните заеми и емитирането на вътрешен дълг, чрез държавни облигации. Кредиторите са предимно евреи, арменци и гърци, жители на Истанбул. Известно е, че около 1840 г. финансисти от гръцката диаспора основават няколко частни банкерски къщи, чийто фокус на дейност са именно операции по вътрешния дълг на империята (Minoglou, 2002, p. 129). Така например за времето от ноември 1871 г. до януари 1872 г. правителството успява да вземе заем в размер на 1 600 000 турски лири (с лихва 15%) от обединение, оглавявано от гръцкия кредитор Георгиос Й. Зарифис (Georgios Y. Zariphis), 600 000 турски лири при същата лихва от банкерите

Андреас Сингрос (Andreas Syngros) и Георгиос Корониос (Georgios Koronios) през обединението Syngros, Koronios & Partners, и прочее (Clay, 2000, p. 169).

Първоначално заемите се оформят по традиционния начин, но след средата на XIX в. се появяват и различни видове държавни ценни книжа – сред тях т.нар. сехими (от *esham*, мн. ч. на арабската дума *sehm*, означаваща част, дял) (Çizakça, 2016, pp. 5 – 6). Корените им може да се търсят в системата на откупвачеството на данъци – илтизам (*iltizam*), и по специално мукатаата (*mukataa*) и маликянето (*malikâne*), които ще представя накратко по-сетне в текста, описвайки османската данъчна система, но с течение на времето те еволюират (Alper, Anbar, 2010, pp. 35 – 36). Важно е да се спомене, че търговете за откупване на данъци са добре изследвани в историографията, включително по отношение на участието на известни български родове, и са публикувани значителни приноси (Lyberatos, 2010; Ianeva, 2011). По отношение на емитирането на държавни ценни книжа чрез вътрешни търгове обаче са налице значителни изследователски празноти. На практика, към момента е по-добре представена единствено емисията „нови облигации“ (*esham-i cedid*) от 1871 – 1872 г., която, изглежда, е била доста добре приета и сред българското население в Дунавския вилает. Идеята е чрез нея да се съберат средства за финансиране на железопътни структури в Мала Азия. Предлаганите сехими са сравнително дългосрочни – за десет години, и потенциално носят 10 % годишна лихва на притежателите им (Atanasov, 2021).

Изобр. 2.
Устав на новите
сехими (облигации).
Национална
библиотека
„Св. св. Кирил
и Методий“
(НБКМ),
Колекция
„Българска
възрожденска
периодика
(1844 – 1878 г.)“,
вестник „Дунав“,
год. VII, бр. 643,
16 януари 1872 г.

Тези облигации са купувани от мюсюлмани и немюсюлмани в османските провинции. Вестник „Дунав“ съобщава, че в Русе, който е център на Дунавския вилает, са получени такива сехими и започва предлагането им на местните жители. Така в брой от 23 януари 1872 г. дословно четем: *За да се възползват от тия сехими и веляетските жители, главноното веляетско управление донесе едно количество сехими от Цариград [т.е. Истанбул], от които си испратиха на мютесарифлиците и окръжията, за да се продават на ония, които би желали да си купят от тях. Сехимите се намират за продан при веляетският дефтердарин*

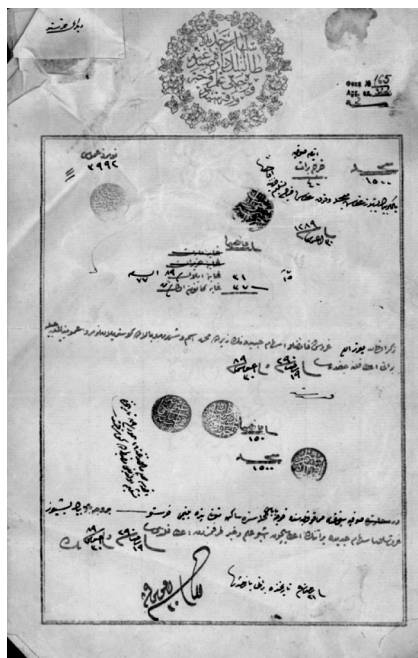
в Русе, при мютесарифите в санджаките и при каймакамите в окръжията⁴. След това в няколко броя вестникът продължава да ги рекламира сред населението⁵. Тази медийна кампания дава резултат, защото през юни 1872 г. се съобщава, че облигациите се пласират добре, а стой-

⁴ Дунав, VII, 645, 23 януари 1872.

⁵ Дунав, VII, 646, 26 януари 1872; Дунав, VII, 650, 13 февруари 1872; Дунав, VII, 651, 16 февруари 1872; Дунав, VII, 652, 20 февруари 1872; Дунав, VII, 653, 23 февруари 1872.

ността на вече закупените възлиза на 4 000 кесии⁶ (2 000 000 гроша, или 20 000 златни лири)⁷.

Изобр. 3. Илмюхабер
(удостоверение)
за закупени нови
сехими (облигации)
на стойност 1 500
гроша от жител на
Самоков. Дата:
12 септември 1873 г.
(19 реджеб [1]/290 г./
30 август [12]/89 г.).
НБКМ, Отдел
„Ориенталски
сбирки“, Ф. 165,
а.е. 322, л. 2.

Нещо особено важно. Като инвеститори в правителствени ценни книжа са участвали и местни институции – кредитни, подведомствени на местните администрации, и дори градски административни съвети. Запазената към момента информация категорично доказва, че сирашките каси (*eytam sandığı*) са инвестирали суми за покупка на сехими (за тези институции виж Manolova-Nikolova, Atanasov, 2022). Вестник „Дунав“ съобщава: „...Шейх юл Ислямът обяви, че от тия сехими могат да ся купуват и за сметка на сираците с имението, което би им останало наследство от родителите им...“⁸. Инвести-

ции в новите османски облигации са извършвали и градските съвети (*belediye meclisi*), които се създават през 60-те години на XIX в. в Дунавския вилает и по-сетне в другите провинции на империята. В османските статистически годишници (*salname*) се съдържат сведения, че видинският градски меджлис е инвестирал 200 000 гроша „в нови облигации“ (*esham-i cedid üzzerinde*) и те фигурират сред активите на съвета за периода от 1873/74 г. до 1877/78 г. (Atanasov, 2020, pp. 138 – 139, 142). Тези практики, които със сигурност се нуждаят от по-детайлно проучване, са крайно интересни. Те, по същество, показват умението на османската администрация да акумулира местни капиталови активи – един вид, да ги премества от провинцията към центъра, използвайки модерни за времето финансови инструменти. Трудно може да се приеме, че самите институции са имали чисто пазарни мотиви да инвестират в държавни ценни книжа. По-скоро, на този етап съм склонен да мисля, че османските управляващи са използвали властови лостове, за да накарат градски съвети и сирашки каси да закупят техните книжа.

През 40-те години на XIX в. в империята се появяват и модерни банки. Някои от тях, по същество, са квазицентрални банки на правителството и също играят важна роля за обезпечаването на бюджетите. През 1842 г. е открита Смирненската банка (*Banque de Smyrne*). Инициативата е на няколко британски търговци, като със свои дялове участват и хора от Англия, Франция, Австрия, Русия, САЩ, Гърция и други. През следващата година обаче банката е закрыта (Issawi, 1980, p. 340). През 1847 г. двама видни банкери от Галата – евреинът Джон Алеон (John Alleon) и гръкът Теодор Балтажи (Theodor Baltazzi), създават Цари-

6 Една кесия (*kese*) е равна на 500 гроша. Виж: Vekov, 2015.

7 Дунав, VIII, 682, 7 юни 1872.

8 Дунав, VII, 654, 27 февруари 1872.

градската банка (*Banque de Constantinople*; *Dersaadet Bankası*) (Pamuk, 2000, p. 214; Exertzoglu, 1986, p. 120). Това става с помощта на османското правителство, което има дялово участие в институцията. Избухналата в 1848 г. революция във Франция обаче се отразява пагубно за начинанието и няколко години по-сетне банката е затворена. Нуждата от институция, която да играе ролята на централна банка и да се използва за операции по финансиране на бюджета, остава. По-късно, през 1856 г. в столицата на Британската империя – Лондон, се създава Отоманската банка (*Ottoman Bank*; *Bank-i Osmani*). Тази банка ще стане един от най-важните инструменти за провеждане на финансова, а и общоикономическа политика на османското правителство (Eldem, 1999). Следва създаването на няколко други, вече по-скоро модерни търговски банки от европейски тип – *Société Générale de l'Empire Ottoman* в 1863 г., *Banque Austro-Ottoman* през 1871 г., *Banque Austro-Turque* в 1872 г., *Russian Bank*, *Italian-Oriental Bank* и други (Issawi, 1980, pp. 340 – 341). Междувременно модерни кредитни институции се създават и във вътрешността на империята. Още през 40-те и 50-те години частни кредитни дружества започват дейност в Сливен, Варна (Roussev, 1996; Roussev, 2000). В провинцията функционират и държавни такива – например „общополезните“ и сирашките каси (Atanasov, 2024; Manolova-Nikolova, Atanasov, 2022).

Външните заеми са третата възможност за допълнително финансиране на държавата. Те, струва ми се, са изследвани в най-голяма степен, а като общ дял са почти равностойни на вътрешните (виж таблица 4 в Приложението). Първият външен заем е взет през 1854 г., в разгара на Кримската война (1853 – 1856 г.). До този момент империята успява да покрие дефицитите в държавната хазна, както споменах, не толкова чрез консолидация на бюджета и реформи, а взимайки вътрешни заеми, чрез девалвации, печатане на книжни пари и прочее. Този външен заем ще се окаже първи от многото, които са получени впоследствие (таблица 5).

ТАБЛИЦА 5. Суми (в 1 000 турски златни лири) по османските външни заеми (1854 – 1879 г.).

Година	Номинал на заема	Процент емисия (%)	Получена сума		Лихвен процент	
			Бруто	Нето	Номинален	Реален
1854	3300	80.0	2640	2515	6	7,9
1855	5500	102.6	5644	5582	4	4.0
1858	5300	85.0	4180	3784	6	8.7
1859	2200	62.6				
1860	2241	62.5	1401	1356	6	9.8
1862	8800	68.0	5984	5665	6	9.4
1863	8800	71.0	6248	5480	6	9.7
1865a	6600	66.0	4356	4069	6	9.7
1865b	36,200	60 ок.	21,800	21,800	5	8.3
1869	24,444	54.0	13,200	12,711	6	11.5
1870	34,848	32.1	11,195	10,498	3	10.0

1871	6270	73.0	4577	4452	6	8.5
1872	5302	98.5	5222	5116	9	9.3
1873a	22,252	54 ок.	12,054	12,054	5	9.2
1873б	30,556	54.0	16,500	15,889	6	11.5
1874	41,000	40 ок.	16,600	16,600	5	12.3
1877	5500	52.0	2860	2860	5	9.6
1879	8725	100.0	8725	8725	5	5.0
Всичко	256,138		143,186	139,156		

Източник: Owen, 2009, р. 104; виж и по-различните стойности в: Birdal, 2010, р. 28.

През 50-те години на XIX в. заемите са, като цяло, по-евтини. Изглежда, най-изгодно за Високата порта, от гледна точка на реалната лихва, е получен кредитът от 1855 г. – лихвата е едва 4,0 %. Толкова евтин заем обаче правителството не получава повече. С течение на времето лихвените проценти по заемите непрекъснато се вдигат, макар че са известни и заеми, които са под 9 % реална лихва. С течение на времето османският дълг става все по-рисков за кредиторите и съответно лихвите, а от там и вноските по неговото обслужване непрекъснато растат. Империята се оказва неспособна да намали своята администрация, да проведе някои реформи и да води по-разумна финансова политика (Owen, 2009, р. 104). Плащанията, само по външния дълг, от 7,50 % от всички разходи на правителството за 1861/62 г. достигат до 24,90 % през 1875/76 г. (виж таблица 4, Приложението).

През 70-те години на XIX в. икономическата конюнктура в световен мащаб става изключително неблагоприятна за османците. Първо избухва кризата от 1870 г. (Eldem, 1999, р. 127), а през 1873 г. става срив на борсата във Виена. По повод борсовия крах в австрийската столица вестник „Дунав“ пише: *Една страшна търговска криза е избухнала във Виенската борса и сехимите и акциите на разните заеми са спаднали твърде много. Във вестниците още не са се видели някои точни сведения и подробности за тази криза, но от друга страна съ жалост ся известяваме, че стотини къщи испаднали и спрели търговските си зимания и давания, борсата ся затворила, и големите банкери ся събрали да размислят и земат нуждните в тоя случай предпазителни мерки⁹.* Икономиката в световен мащаб се свива. Цените на зърнените храни – нещо много важно както за производството, така и за износа, спадат главоломно (Ратик, 1984, р. 112). Всичко това прави невъзможно за Високата порта да обслужва външния дълг и тя се принуждава да обнародва декрет, според който правителството започва да заплаща облигациите по дълговете си наполовина (Birdal, 2010, р. 40). През март 1876 г. плащанията всъщност спират напълно и неплатежоспособността се превръща в официален фалит. Така малко повече от двадесет години след взимането на първия чуждестранен заем Османската империя банкрутира (Eldem, 2005, р. 440).

През 1881 г. се създава Администрацията за османския публичен дълг (АОПД; *Düyun-u Umumiye İdaresi*), която на практика поставя европейски контрол върху значителни части на османските финанси с цел да осигури редовни плащания на останалите задължения, които

9 Дунав, IX, 773, 9 май 1873.

междувременно са редуцирани наполовина. Всъщност до избухването на Първата световна война, или през следващите повече от тридесет години, значителна част от османските приходи ще се контролират пряко от АОПД и ще обслужват плащанията по външния дълг (Ратик, 2000, р. 214). Тези плащания ще са огромна част от всички разходи на бюджета и са, както следва: през 1887/88 – 25 %; 1905/06 – 32,6 % и през 1916/17 г. – 26,7 % (виж таблица 4, Приложението).

ТАБЛИЦА 6. *Разпределение на османския дълг, по страни, за периода 1881 – 1913 г.*
Сумите са в милиони османски лири

Държава	1881 г.		1898 г.		1913 г.	
	Сума	%	Сума	%	Сума	%
Франция	36.72	40.0	35.00	44.9	65.00	49.5
Британия	26.62	29.0	8.50	10.9	9.00	6.9
Германия	4.32	4.7	9.50	12.2	26.30	20.1
Белгия	6.61	7.2	14.00	17.9	14.40	11.0
Холандия	6.97	7.6	3.50	4.5	3.90	3.0
Италия	2.41	2.6	1.00	1.3	1.30	1.0
Австро-Унгария	0.89	1.0	1.50	1.9	1.70	1.3
Местни кредитори	7.28	7.9	5.00	6.4	9.40	7.2
Всичко	91.82	100.0	78.00	100.0	131.00	100.0

Източник: Geyükdağı, 2011, р. 49.

След 1881 г. се наблюдава и значително реструктуриране на инвестициите в Османската държава. Великобритания, изглежда, постепенно свива своите кредити и активи, като цяло, а като важен икономически партньор на Османската държава започва да се оформя младата Германска империя. Все пак Франция запазва своята доминираща роля в инвестирането, както е видно от таблица 6.

4. Данъчната система

Преди да разгледам бюджетите за периода, за който са налични по-пълни данни, ще представя най-общо османската данъчна система през XVIII – XX в. Доста обширен период, при това, както се спомена, изпълнен с реформи и промени, което прави задачата трудна. Трябва да се признае, че при всички положения има значителна информационна небалансираност. Всъщност, като правило, изследователите фокусират своите изследвания в ранните османски години и по-късния период. Така например се знае доста повече за данъците, които османците адаптират или налагат непосредствено след завоеването – дори е прието да се счита, че те са по-ниски в сравнение с данъчната тежест, налагана от покорените държави, и то този начин за населението е по-изгодно, в икономически смисъл, да живее и плаща

данъци в рамките на младата империя (Inalcik, 1994, p. 16). Подобни твърдения никак не са лишени от логика, но все пак трябва допълнителни доказателства.

В „класическия период“ най-голямата част от приходите се осигуряват от десятъка (*aşar*), събиран върху земеделската продукция в селските райони. Жителите на градовете плащали пазарни данъци (*ihtisâb resmi*) – един вид данък върху потреблението. Значителна част от постъпленията от тези основни данъци не стигат до османското централно съкровище. Те са предоставени на физически лица под формата на тимар (*timar*), зиамет (*zeamet*) или хас (*has*) в замяна на изпълняване на служебни задължения или пък стават приход на фондации като вакъфите (*waqf*). Някои части от тези приходи са групирани в системата илтизам (*iltizam*) – като мукатаи (*mukata'a*) или маликянета (*malikâne*), и са отдавани на търг за определен период или пожизнено (Radushev, 1995). Така правителството се отказва от правото си да събира данъци в полза на частни лица чрез търг, на който предварително определени данъчни приходи се продават. Както често се случва при тази практика, спечелилият търга, ако не препродаде по-скъпо правото на събиране на данъка на друго лице, започва да събира дефакто данъците и е логично да се предположи, че стремежът му е да събере сума, която да е по-голяма от тази, която е заплатил на самото наддаване, и това води до увеличение на данъчната тежест. Така земеделското производство се облага вместо с 10 %, т.е. десятъкът (*aşar*), както е по-закон, със значително по-висока ставка (Atanasov, 2024, pp. 31 – 32).

Несъмнено основно перо на османските данъчни постъпления през по-голямата част от османското владичество на Балканите, и българските земи в частност, съставлява и поголовният данък, събиран от немюсюлманските поданици на империята – джиузето (*ciziyе*). Този налог, често наричан харадж (*harac*), особено през XVI в., е един от „най-ислямските“ данъци. Данъкът е регламентиран в шериатски текстове и е събиран в средновековните ислямски държави, макар че предписаните от закона практики се оказват често повлияни от местни традиции и специфики (по-подробно виж Atanasov, 2010, pp. 6 – 13 и цитираната литература). Според ислямската традиция данъкът е индивидуален и се събира в три категории, като за разграничител се взема под внимание, поне на теория, личното материално състояние на всеки един данъкоплатец (Kiel, 2005, p. 380). Обикновено налогът се събира през първия месец на лунната година – мухаррем. Разбира се с течение на времето тези правила се променят (Atanasov, 2010, pp. 6 – 13).

В държавата съществуват значителни групи от хора, които ползват едни или други данъчни облекчения в замяна на изпълняването на определени ангажименти. Например войнлюците (*voynuk, voynugan*), които участват в османските военни походи или се грижат за държавните конюшни, дербенджиите (*derbentci*), които охраняват планинските проходи и прочее (за тях виж: Yordanov, 2023; Кауаринар, Кауаринар, 2018).

Между XVI и XVII в. данъчната система претърпява значителни промени. Според изследователката Светлана Иванова данъците, попадащи в групата *tekalif-i örfiye*, постепенно са изместени от други (*avâriz, nüzul, sürsat*). Налагани са различни нови такси, свързани с военни помощи (*imdâdiye-i seferiyye*) и прочее. Освен това, нещо много важно, постепенно се налагат различни вилаетски данъци, чието разпределение се отразява в т.нар. теъзи дефтери (от *tevzi* – разпределение, разделяне) (Ivanova, 1993, pp. 68 – 69). За тях ще стане дума по-сетне в текста.

Не е много ясно как точно функционира данъчната система по време на т. нар. кърджа-

лийско време (от 70-те години на XVIII до начало на XIX в.). Всъщност тогава властовият авторитет на държавата е поставен под въпрос, а нейните възможности да събира данъци, по всяка вероятност, са силно ограничени. Макар и отлично изследван от гледна точка на политическата история (виж Mutaftchieva, 1993; Esmer, 2014; Esmer, 2016), кърджалийският период и възходът на различните османски управители, някои от които проучени много детайлно от Мария Шушарова (Shusharova, 2017; Shusharova, 2024), все още не са поставени както трябва в контекста на икономическата проблематика. Налице са някои податки, които подсказват, че местни управленци – като Осман Пазвантоглу във Видин например, започват да изискват от населението по-ниски данъци и стават особено популярни. Според други данни се наблюдава, макар и не много ясен и категоричен, процес на забогатяване на градското население през XVIII и началото на XX в. (Atanasov, 2013). Противно на политическата логика, но не и на икономическата. Изглежда, невъзможността на Високата порта да събира данъци в някои райони на империята, означава, че значителни суми остават там и не се стичат към държавния център. Това са много важни въпроси, които обаче все още, според мен, остават с незадоволителни отговори. Въобще XVIII в. е подценен от изследователите и струва ми се подобна оценка не е никак крайна.

5. Реформите по време на Танзимата

Танзиматът заварва една данъчна система, която, макар и много подобна на тази от „класическия период“, е и в немалка степен различна. Хаотична, неефективна, без ясна представа какво и колко се плаща като налог. В нейната основа продължава да стои десятъкът (*aşar*), който много по-рядко се предоставя под формата на тимар, зеамет или хас на спахи, или по-висши администратори, а през ултизама се събира на срочна база (*mukata'a*), или пожизнено (*malikâne*) след нарочен търг. Запазени са данъците от групата (*tekalif-i örfiye*), които се събират или в полза на централното съкровище (т.е. отиват в бюджета), или остават на място за локални плащания и оформяне на местни бюджети. Все още се събират много пазарни такси, мита и прочее. Немюсюлманите продължават да плащат джизие до неговото заместване с *bedel-i askeriye* след 1856 г. (Shaw, 1975, p. 421).

В хода на промените османската администрация се опитва да скъса с практиката да споделя своите приходи с различни лица (чрез системата на откупа), да постави под свой контрол някои институции (като вакъфите) и съответно да премахне привилегированите групи (войнюци, дербентджи), които са освободени от някои данъци. Казано по друг начин, основната цел на реформаторите от Танзимата, по отношение на държавните приходи, е да създадат финансова система, която облага доходите и богатството директно, без да прави изключения или да предоставя освобождавания. Целта е приходите да се събират пряко от държавата чрез изграждането на ефективна финансова бюрокрация (Gürgan, 2003, pp. 3 – 4).

Особено важен, макар и противоречив, е издаденият през 23 февруари 1838 г. (19 *zulkaade* 1255 г.) декрет. С него се отменят някои шериатски данъци, но се запазват, поне първоначално, джизие и данъкът върху овцете и другите животни (*resm-i ağınam*). Стриктно се фиксира десятъкът да бъде единствен данък върху земеделското производство и да е в размер на 10 % от цялата продукция. Премахнати са пазарните такси и някои мита (Shaw,

1975, р. 422). По-късно се отменя и откупвачеството на данъци, които следва да бъдат събирани от правителствени чиновници (Fleet, Ianeva, 2014, р. 142). Последното се оказва крайно неуспешно. Без кадастър и реална представа за податните възможности на населението малкото назначени на заплата чиновници се провалят. Откупвачите на данъци се оказват особено силни, с изградени мрежи, добра информираност и надежден инструментариум за акумулиране на печалби. Поради това и системата на илтизама скоро е възстановена (Shaw, 1975, pp. 422 – 423). Въпреки неуспеха постепенно промените дават резултат. В крайна сметка е изградена нова административна система, някои данъци са стандартизирани и започват да се събират в по-ясни размери и по строго регулиран начин.

На 20 декември 1855 г. (2 *ребюлахър* 1272 г.) се обнародва декрет, който отново предвижда реформи в начина на събиране на десятъците. Промените ще останат в сила и след края на Танзимата, при управлението на Абдул Хамид II. Откупната система се променя. Намаляват се сроковете, в които могат да се отдават на търг десятъците от определени селища и райони – те стават една или две години. Идеята е да не могат откупчиците да акумулират икономическа и впоследствие политическа власт върху определени региони за по-дълго време. Резултатите обаче са доста противоречиви и не дават желанния резултат. Всъщност това е една от причините да се потърсят възможности за допълнителни външни дългове и печатане на книжни пари за обезпечаване на бюджетните дефицити (Shaw, 1975, р. 426). Практики, които бяха представени по-горе. Едва на 24 април 1877 г. системата на откупването на данъка е ликвидирана окончателно със закон, приет от първия османски парламент. Създава се Служба за десятъка и данъка върху овцете (*Aşar u Ağnat Emaneti*), в която са назначени чиновници, които да заменят прекупвачите. Разбира се, промяната става много бавно и при сериозна съпротива от страна на едрите изкупчици и земевладелци. Новият модел успява да проработи добре едва в края на управлението на Абдул Хамид II, в началото на XX в. (Shaw, 1975, pp. 429).

Иначе десятъкът попълва около една четвърт, дори повече, от приходите в държавния бюджет (виж таблица 3, в Приложението). Данните показват как приходите от него в периода 1849/50 до Руско-турската война от 1877/78 г. непрекъснато се увеличават в номинал. Това е следствие на различни фактори – от либерализация на цените на зърното и отварянето на външната търговия, навлизането на частната собственост в земеделието и прочее. След войната се наблюдава рязък спад – вследствие на загубата на територии, особено на Добруджа и други райони с интензивно земеделие. Следва период на постепенно увеличаване на приходите, с някои амплитуди, повлияни от световната икономическа конюнктура, поне до 1912/13 и последвалата Първа световна война. До 1880/81 г. десятъкът заема около 30 % от всички приходи в бюджета. Впоследствие този дял спада, но въпреки това остава внушителен (виж таблица 3, в Приложението). Така или иначе това е данъчен приход, който османското правителство не може да си позволи да подцени.

Танзиматът носи промяна и в облагането на дребния рогат добитък, което, както се спомена, представлява традиционен за ислямските държави данък. В по-старо време събиран поголовно, през 1856 – 1857 г. се прави промяна и той започва да се събира вече имайки предвид оценките за стойността на различните животни. Най-общо данъкът е определен да бъде в размер на 10 % от очаквания годишен приход от всяко животно – това правило важи за части от Одринския и Дунавския вилает. Но може и да варира – 3 – 5 % в Солунския,

Серския и Драмския санджак. Дори има случаи на минимални таксувания – 2,5 % във Видинско, Търновско, Скопско и Призрен; 2 % в района на Кастория, Охрид и Западен Анадол; и 1 – 5 % в другите части на Мала Азия и някои арабски провинции (Shaw, 1975, pp. 429 – 430).

Въведен е и данъкът върху доходите (*temettuat vergi*). Във връзка с неговото събиране през 40-те години на XIX в. започват да се изготвят теметтуат дефтерите, които са страховен източник, макар и фиксиращ имотното състояние само за определен момент, и които се използват изключително често при изследвания в модерната османистика в световен мащаб (например: Hayashi, Aydin, 2010) и в България (Georgieva, 2017; Georgieva 2020; Nedelcheva, 2017; Todorov, 2017; Safer, 2024). През 60-те години на XIX в. данъкът е в размер на 3 % от доходите на лицето, 1878 г. става 4 %, а през 1886 г. вече е 5 %. По време на младотурците е приета по-сложна ставка (Güran, 2003, p. 4). Данъкът се налага върху заплатите и надниците и по същество е типичен данък общ доход. От него са освободени чужденци, а също и земеделските стопани. Има случаи, при които доходите на последните от търговия и занаят са обект на събирания, но като цяло, при лошата информираност на османските власти по отношение приходите на селските стопани това остава по-скоро изключение (Shaw, 1975, p. 428).

Ключово е да се отбележи, че османските правителства осъзнават, че всякакви данъчни реформи са напълно безсмислени, без администрацията да има ясна представа и добра информираност за имотите и доходите на населението. Поради това започва ключов процес за изграждане на кадастър. Приема се Закон за земята и особено важно – в края на 1858 г. се създава Министерството на поземления кадастър (*Tahrir-i Emlak Nezareti*), на което се възлага да проучи и регистрира земите и имотите в империята.

Под надзора на новата административна структура в провинциите се създават кадастрални комисии – ръководени от областния управител и ковчежник. В тях участват както чиновници, така и представители на местния елит. Те, заедно с назначени писари и експерти, започват да обикалят градовете и селата, да измерват и регистрират всеки парцел земя. Изготвят се детайлни регистри, в които се записва информация за вида на земята, стойността на сградите и обработваемите парцели, самоличността на владелците, тяхната професия и доходи. На всяко описано лице се издава нарочна разписка (*vergi nüfus tezkeresi*), която служи едновременно като лична карта и документ за данъчни задължения. Новата кадастрална система е въведена за първи път в санджаците на Бурса и Янина през 1858 и 1859 г. Въз основа на натрупания опит през следващите години е изградена нова, преработена наредба, която разширява кадастралните регистрации в почти всички останали провинции, включително Дунавския вилает (Shaw, 1975, pp. 426 – 427; виж и: Penchev, Atanasov, 2022, pp. 12 – 14).

Вече при изграждащ се кадастър се въвежда нов данък върху имотите на населението. Той е в доста умерен размер – 0,4 % (или 4 за всеки 1000 гроша стойност на имота). През следващите години данъкът се запазва и постепенно увеличава (Shaw, 1975, pp. 427 – 428).

През 1833 г. са наложени нови ставки на джизието (*ciziyе*) – по 15, 30 и 60 гроша за различните категории, и съответно всички други добавки към налога са строго забранени (Shaw, 1975, pp. 424 – 425). По сетне, както се спомена, налогът отпада и се заменя с данък за откупуване на военната служба (*bedel-i askeriye*). Той се събира масово от немюсюлмани, но и от мюсюлмани, които не искат да служат във войската. Всъщност и първите не са изпитвали

особено желание да се включат в редовете на османската армия поради далеч по-доходния живот на цивилен (Shaw, 1975, pp. 431 – 432; Güran, 2003, p. 5).

Освен това продължават да се събират различни такси или да се налага трудова повинност по различни поводи – изграждане на пътна инфраструктура, нейната поддръжка и прочее. С началото на периода на реформите таксите и трудовата повинност за поддръжане на пътищата са отменени. Държавният бюджет обаче се напъва изключително много и постепенно спира да отделя необходимите средства (Shaw, 1975, pp. 432 – 433). Тук османската администрация се оказва доста находчива. Например създадените през 60-те години на XIX в. чрез нарочна заповед и данъчно облагане „общополезни“ каси след натрупването на определено количество капитал стават отговорни за поддръжката на пътищата (виж Atanasov, 2024, p. 115). Освен това от 1869 г. се определя задължителна за всеки поданик, с някои изключения, повинност. Всяко лице се ангажира най-малко четири дни в годината, или двадесет дни на всеки пет години, да полага труд за строеж или поддръжка на пътната инфраструктура, осигурявайки и собствените си животни и храната им. През 1889 г. повинността е заменена с паричен откуп в размер на 3 – 4 гроша за всеки трудов ден (Shaw, 1975, pp. 432 – 433).

Реформират се и данъчните постъпления от минното дело. Според обнародвания през 1858 г. Закон за земите всички новооткрити мини принадлежат на държавата, независимо от това кой е реалният собственик на земята, на която се намират. Държавата обаче се задължава да плати обезщетение (Shaw, 1975, pp. 434).

Като един от най-доходоносните за хазната по време на Танзимата, а и след това, се очертава гербовият данък (*damga resmi*) – за печата, поставян върху стоките, който да гарантира техния произход и качество. Освен това старите такси за издаване на различни документи от длъжностни лица и официални институции са първоначално премахнати, но бързо заменени с нови. Променят се редица стари такси и глоби – търговски, административни, съдебни и прочее (Shaw, 1975, pp. 434 – 435).

Друг важен източник на доходи за държавата са данъците върху консумацията на сол. След Танзимата е наложен държавен монопол върху производството и продажбата на артикала (Shaw, 1975, pp. 446 – 447).

Ролята на държавата в производството и търговията с тютюн също е много важна. Този артикул си пробива път в империята след средата на XVI в. Първоначално е забраняван, но през XVII в. е легализиран и върху продажбите му е наложен данък. През 1860 г. вносът на тютюн е забранен, търговията с тютюн на дребно е превърната в държавен монопол и започват да се събират данъци върху потреблението му (Shaw, 1975, pp. 447 – 448; за историята на тютюна в империята виж най-подробно в Kitapov, 2022).

Регулират се нови равнища на облагания (*акцизи*) върху спиртните напитки. Всъщност поради шериатските забрани за употреба на алкохол в ранните столетия на империята налагането на този данък става опосредствано и встрани от законите. Тогава е събиран данък върху гроздовия сок (*şıra resmi*) от производителите на грозде, което след узряване е пресовано във вино. През следващите столетия данъкът върху употребата на алкохол официално е налаган и отменян в зависимост от конюнктурата. През периода на реформите първоначално се налага единен данък върху всички ферментирани и опияняващи напитки (*müskirat*), произведени в империята. Продажбата на алкохолни напитки се облага с 20 % данък

преди реформите от 1839 г. През 1861 г. данъкът е намален на 10 % и са облагат само по-големи количества. На 31 август 1867 г. е обнародвана нова наредба за данъка върху покупката на спиртни напитки (*müskirat resmi*), която увеличава лицензионния данък за магазините. Постепенно данъкът е увеличен. През първите години от управлението на Абдулахмид II ставката достига до 15 % (Güran, 2003, p. 6; Shaw, 1975, pp. 442 – 443).

През 1881 г. данъците от трите артикула (солта, млякото и алкохола) са оставени на Агминистрацията за османския публичен дълг (АОПД; *Düyun-u Umumiye İdaresi*) (Güran, 2003, p. 6).

Основен източник за попълване на държавната хазна са и митническите тарифи. Съгласно Шериата те са фиксирани на 10 % за артикули от външната търговия и 2,5 % за стоки обект на вътрешна търговия. С течение на времето тези проценти се променят. Споразуменията за капитулация, предоставени на западни държави и други сили, започващи през XVI в., намаляват общите мита върху чуждестранни стоки до 5 % и дори повече. Обикновено приходите от различните митници, които контролират външната и вътрешната търговия, са отдавани под наем, чрез илтизама. През 1861 г. се прави голяма реорганизация на митническите служби и постепенно вносните мита се увеличават докъм 8 %. От една страна, така се търсят нови постъпления в бюджета, а от друга – се поставят по закрила проходящите местни индустрии и занаятите. Особено важно е, че през 1870 г. се премахват вътрешните транзитни мита (в рамките на империята). Това струва скъпо на хазната, но пък оказва положителен ефект на вътрешния пазар и търсенето на местни стоки. През следващите години османското правителство се опитва неколkokратно да повиши митата на влизащите в държавата стоки, но среща яростна съпротива от страна на западните Велики сили. Едва след възстановяването на Конституцията от 1908 г. младотурците успяват да повишат митническите тарифи до 15 %. Освен тях приход се обезпечава и посредством различни такси – пристанищни (*rüşum-ı bahriye*), за преглед на всички животни, влизащи и излизащи от държавата (*rüşum-ı sıhhiye-i hayvaniye*) и прочее (Shaw, 1975, pp. 444 – 446).

Значителен приход в османския бюджет е и ежегодният данък, събиран от важната провинция Египет. Този трибут възлиза на 40 милиона гроша през първите години на Танзимата. По-сетне (от 1866/67 г.) е увеличен на 75 милиона гроша. Освен Египет други територии като Влашко, Молдова, Сърбия, Самос и Света гора дълго време също плащат годишни данъци. От 1880/81 г. за известно време такива заплащат Източна Румелия и Кипър – съответно 24 милиона и 13 милиона гроша (Güran, 2003, p. 6).

6. Османските публични финанси – централни и местни бюджети

6.1. Централните бюджети

На изследователите е известно, че в различните периоди от съществуването си османската държава изготвя своите бюджети, наричам ги така условно, по разнообразен начин и облягайки се на различни принципи. По време на „класическия период“, т.е. XV – XVI в., държавата има централно съкровище (*Hazine-i Âmiri*). Освен това съществува и султанска хазна, в която се събират постъпленията на владетеля от неговите лични хасове (*Sultan/ Enderun Hazinesi*). През системата на тимара се отбиват приходи, които така и не стигат до центъра на държавата. Те остават в провинциите за издръжка на военните и всъщност се събират от тях. Постепенно чрез ултизама, който представих, събирането на данъците ще се изпълне от ръцете на държавните служители и ще започне да се менажира от частни лица чрез мукатаи и маликянета. С течение на времето броят на тимарите ще се свие и ще стане незначителен (Аккиш, 2013, pp. 149 – 151). По-осезаемо от XVII в. насетне османската войска няма да има голяма нужда от конници, а от пехота. Това прави необходими усилията да се увеличи финансовият поток към трезора в Истанбул, който, от своя страна, да може да заплаща на професионалните военни – предимно пехотинци, които през XVII – XVIII в. са еничарите. Все пак това не е праволинеен, а по-скоро противоречив процес, който ще е съпроводен с успехи и неуспехи на османските правителства да съберат повече приходи в центъра на държавата. Реалистично погледнато, до Танзимата, по-голямата част от държавните приходоизточници не стигат до държавната хазна и съответно не попадат в бюджетите. Част от извънредните данъци (*аваризите*), военните данъци, десятъците и прочее така и не попадат в централния трезор. Според някои изчисления до XIX в. османските правителствени бюджети включват само 25 – 40% от всички приходи (Genç, Özvar, 2006, с. 2, pp. 7 – 18).

ТАБЛИЦА 7. Приходи, разходи и баланс в османския държавен бюджет, 1694/95 – 1748/49 г.
Сумите са преизчислени в грошове (съотношение 1 грош е равен на 120 акчета)

Година	Приходи	Разходи	Баланс
1694/5	7 889 001	9 284 936	-1 395 935
1696/7	7 822 274	9 134 819	-1 312 545
1698/9	8 778 722	9 800 594	-1 021 872
1700/1	9 776 188	9 248 177	528 011
1701/2	9 833 115	8 758 878	1 074 237
1702/3	10 109 805	8 832 103	1 277 702
1704/5	10 457 136	9 591 061	866 075
1710/1	10 792 353	8 339 041	2 453 312
1748/9	13 741 282	14 255 470	-514 188

Източник: Табакоğlu, 1985, p. 397.

Таблица 7 показва какво реално достига до Истанбул. Налице е тенденция за постепенно увеличаване на приходите, като е много спорно дали това е пряк резултат от повече производителност, подобрена събираемост, или е следствие от девалвация и захранване на трезора с непълноценни монети, или поради друга причина. Все пак не може да се отрече, че в номинал, за периода от 1694/95 до 1748/49 г., приходите се увеличават почти два пъти. Разходите се запазват, като цяло, без особени колебания и едва в средата на XVIII в. има рязко увеличение. Балансът на бюджета е крайно колеблив и се люшка между излишъци и значителни дефицити, които по всяка вероятност са следствие на войни.

След създаване на Министерството на финансите през 1840 г. се преминава към системата на единен трезор и приходите и разходите на държавните институции и провинциите попадат под контрола на централната бюрокрация – залага се на „принципа на единството“. От 1846 г. започват да се изготвят бюджети в съвременен смисъл. С Наредбата за бюджета от 1855 г. (1855 Bütçe Nizamnamesi) (Düstur, T: 1, том 2: 70 –73) се регламентират преките и косвените данъци. По-късно са направени някои промени. Например в Наредбата за бюджета от 1874 г. (1874 Bütçe Nizamnamesinde) (Düstur, T: 1, том 3: 226 – 231), приходите от рудодобив и султанско имуществено, които са показани като преки данъци през 1855 г. (чл. 3), са включени сред косвените (Наредбата от 1874 г., чл. 2) (Akkuş, 2013, pp. 150 – 152).

Според Наредбата от 1855 г. разходите са групирани в две основни части – специални (*masârifât-ı mahsûsa*) и общи (*masârifât-ı umûmiye*). Специални разходи са тези, които са предварително определени да бъдат извършени от централната власт и министерствата. Общите разходи включват плащанията по вътрешните, а след 50-те години на XIX в. – и по външните дългове, разходи по лихви, за обезпечения на тимариоти и прочее (Akkuş, 2013, pp. 154 – 155).

Реално, по-концентрирани и сравнително еднотипни данни за османските бюджети има за времето от 40-те години на XIX в. почти до края на империята. Тогава се въвежда нов начин на изготвяне на финансовите баланси и това дава възможност да бъдат по-ясно проследени и коментирани тенденциите с държавните приходи и разходи на централно ниво. Информацията е публикувана от турската статистика (Gürgan, 2003) и тук ще я представя и коментирам.

Първият запис включва 1841/42 г., а последният – 1917/18 г., т.е. налични са данни за период от около 80 години. Страхотен материал, който си струва да бъде описан и анализиран. Първият бюджет показва дефицит в размер на повече от четири милиона гроша (-0,70%). Този дефицит ще се окаже изключително траен – всъщност само за пет бюджетни години (от общо около 80) османците успяват да генерират излишък. Това става през 1862/63, 1863/64, 1864/65, 1896/97 и 1904/05 г. През останалото време финансовите години винаги приключват с дефицити (виж таблица 1, Приложението).

Прави трайно впечатление непрекъснатата тенденция за увеличение на приходната и разходната част в бюджета на държавата. Така например по време на османския фалит, за който стана дума по-горе, през фискалната 1875/76 г., приходите и разходите са чувствително увеличени, достигайки 2 388 294 000 гроша за първото перо и 2 892 909 500 гроша за второто. Това е увеличение с 4,24 пъти на приходите и с 5,1 пъти на разходите спрямо началните години на Танзимата. Съответно бюджетният дефицит достига: -17,40 %. Към края на разглеждания период и двете пера продължават да растат. Така през 1918/19 г. при-

ходите са 3 402 869 800 гроша, а разходите 5 196 971 199, или спрямо първия бюджет (от 1841/42 г.) увеличението е 6,05 пъти при приходната и съответно 9,16 пъти в разходната част. Бюджетният дефицит, конкретно за тази година, също е чувствителен: -42,20 %.

Нарастването на държавните приходи и разходи може да се обясни по няколко начина. Тук, разбира се, се изключват възможни девалвации. Както стана ясно, в периода 1844 – 1918 г. османската държава има стабилна монетна система и само в определени моменти печата книжни пари. Т.е. увеличението на приходите (извън външните и вътрешните заеми) може да се крие в ускореното икономическо развитие, особено в селското стопанство. Интензификацията му е важен фактор, тъй като земеделието е основен сектор в османската икономика и увеличаването на производството, най-малкото, е предпоставка за повишени доходи от данъци. Стойността на внесеня в хазната десятък, както се отбелязва по-горе, непрекъснато расте (виж и таблица 3, Приложението).

Ще напомня, че производството на зърнени храни е основният отрасъл на селското стопанство през периода XVIII и XIX в., като ключово в случая е, че търговията с тях е и монопол на самата държава. Търговците нямат право да изнасят зърно от империята, преди властта да си гарантира необходимите ѝ покупки. Последното влияе изключително върху цената – в посока нейното понижаване. Държавата пазарува евтини зърнени храни, за да може да изхранва по-големите градове, и особено Истанбул. Това няма как да е изгодно за земеделския производител, доколкото цените на неговите произведения се задържат изкуствено ниски. По този начин обикновеният селянин не е мотивиран да акумулира излишък, който да се продаде на пазара, след като цената му ще бъде ниска. През 1838 г. се премахват задължителните държавни доставки за зърнени храни, а 1840 г. се отменя и забраната за износа им. Това отваря пазарите на империята за западни търговци и повишава търсенето, което пък води след себе си и покачване на цените, по които зърното се изкупува. Т.е. създава се стимул за непосредствения производител да се опитва да произвежда повече (Quataert, 2000, p. 131; Penchev, 2012, pp. 223 – 248).

Друго нещо много важно. Въпреки трудностите по време на Танзимата реформите, изглежда, съумяват да подобрят събираемостта на данъците. Постепенно се увеличава ефективността на финансовата администрация, което позволява по-ефективно управление на данъчните приходи. Променят се и някои данъци, които до този момент са събирани в натура. Те стават парични задължения и това също подобрява събираемостта и увеличава приходите на държавата (Gürgan, 2003, pp. 7 – 10).

Фокусирайки се върху приходите, не може да не направя впечатление, че и по време на Танзимата почти винаги най-голям дял от тях всъщност съставлява данъкът от десятъка (*aşar*). Обикновено той е около 25 – 30 % от всички приходи в бюджета (виж таблица 2 и 3, Приложенията) и като цяло, изпреварва доходите от другите подоходни данъци. Тежестта на десятъците, въпреки намаляването на територията и населението, се запазва и дори увеличава. Важен стимул в тази посока оказва постепенната промяна на собствеността върху земята. За специалистите е познато, че в османската държава има частна собственост, но тя е значително ограничена. През XV – XVII в. земеделците имат собственически права само върху своите домове и малък парцел земя около тях (това е т.нар. *мюлк* – *mülk*). Останалите земи, които са огромната част от селските земища и които земеделците обработват, са държавни (мирийски земи – *mir'i*) и производителите са само един вид на-

ематели, работещи върху тях. По всяка вероятност това също е причина земеделският производител от периода, пък и от по-следващите години, да няма стремеж да се опитва да облагородява и интензифицира своето стопанство, доколкото той не е негов собственик. През XVII – XVIII в., когато османската държава е слаба, това се променя и някои по-силни хора – мюсюлмани и християни – започват да владеят земи вече като частни собственици, макар и незаконно, и съумяват да превърнат тези парцели в истински пазарно насочени стопанства – обработвани от платени работници, с производство, ориентирано към пазара, и т.н. (Gandev, 1976, pp. 271 – 394). През XIX в. и правният статутът на собствеността върху обработваемите земи претърпява известни промени, особено след провъзгласяването на Закона за земята от 1858 г., и селяните постепенно придобиват права на собственици на земите, които обработват (Atanasov, 2024, pp. 30 – 31). Може да се предположи, че това оказва положителен ефект и земеделците вече имат личен интерес да интензифицират своите стопанства и да произведат излишък.

Данъците върху доходите от стопанска дейност и имуществото също са много важен дял. Те са най-съществени през 1849/50 г., когато генерират повече от 34 % от приходите. Постепенно бележат спад и са изместени от десятъка, но все пак дялът им се запазва и е повече от внушителен – през 1861/62 г. е в размер на 23,7 %; 1875/76 г. – 14 %; 1887/88 г. – 17,3 %; 1905/06 – 17,9 %, а през 1916/17 г. – 14,8 % (виж таблица 2, Приложението).

Митниците генерират също значителен дял от общите приходи в хазната. Общо взето, в това перо се включват между 8 и 15 % от всички постъпления. Монополните акцизи върху солта, тютюна и алкохола също бележат известен ръст. През 1861/62 те са едва 3,4 %, през 1875/76 г. достигат своеобразен връх и съставляват 11,9 %, след който се наблюдава известно понижение, но така или иначе, не спадат под 7 % (виж таблица 2, Приложението).

Прави впечатление, че приходите в бюджета от наследника на поголовния налог (*ciziyе*) – данъкът бедел (*bedel*), постепенно спадат. През 1849/50 г. те са в размер на 6,60 % и макар да има един пик (през 1905/06 г. – 6,1 %), все пак тенденцията е за намаляване и през 1916/17 г. беделът вече носи едва 1,60 % от приходите в хазната (таблица 2, Приложението). Очаквано, предвид това, че този данък се плаща предимно от немюсюлмани, а техният брой непрекъснато спада, с оглед на загубите на територии и население на Балканите.

Всъщност основните причини, които влияят в посока на спад в държавните приходи, са териториалните и демографските загуби в резултат от различните войни, в които османската държава участва след 1856 г. Например след Руско-турската война от 1877 – 1878 г. империята губи стратегически и икономически много важните територии – Босна и Херцеговина, големи части от България, Кавказ и Кипър. Освен че са икономически по-развити от останалата част на империята, в тези територии живее и значителна част от населението, които прави загубата им още по-неприятна за османците. В хода на войните между 1911 и 1913 г., т.е. Итало-османската война и Балканските войни, империята губи още територии – Албания, Македония и голяма част от Тракия. Загубата на важния пристанищен град Солун и другите земи води до истинска икономическа и демографска катастрофа. Разбира се, всичко това няма как да не се отразява, с негативен знак, върху бюджетния баланс.

Като цяло, през целия период тенденцията с бюджетните дефицити е те да нарастват. Особено след Кримската война, когато държавата започва да увеличава заемите и разходите си за отбрана и постепенно попада в дългова спирала. Обективно погледнато, в някои

години минусът в баланса е незначителен, но в повечето достига до значителни размери – например през фискалната година 1875/76, когато дефицитът е в размер на: -17,4 %. Руско-турската война от 1877 – 1878 г. се оказва съкрушителна за османските публични финанси. Тогава е регистриран най-значителният бюджетен недостиг за периода, за който са налични данни. Финансовата 1877/78 г. води до дефицит в размер на: -56,6 %.

Непосредствено след 1881/82 г., когато е създадена Администрацията за османския публичен дълг (*Düyun-u Umumiye İdaresi*), бюджетните дефицити продължават да растат, вероятно поради реструктурирането на дълга и неговото обслужване. Едва към края на XIX в., като че ли, може да се говори за някакво стабилизиране. През 1896/97 г. бюджетът е на плюс за първи път от повече от 30 години, а през следващите три години дефицитът не надвишава -7 %. По време на Втория конституционен период и управлението на младотурската партия „Единение и напредък“ (*İttihat ve Terakki*) бюджетните дефицити отново започват да нарастват основно заради Балканските и Първата световна война. През фискалната 1916/17 г. недостигът почти достига рекорда от Руско-турската война (-55,8 %).

6.2. Разходи

Разходната част на бюджета е изключително интересна и ще ѝ посветя малко повече място. Като цяло, българската историческа наука, с много малко изключения, не отделя внимание на въпроса дали въобще до османските поданици стигат обратно някаква част от данъците, с които са обложени. Върху данъчното натоварване е фокусирано значително внимание, на участието на българи в някои финансови инструменти, свързани с откупване на данъци – също, но за това дали въобще има някакви по-директни плащания от бюджета за развитие на производството, пътната инфраструктура или други дейности, като цяло, няма публикувани изследвания. Тук няма да мога да задълбая по темата, но само ще маркирам някои примери, които подсказват индиректно или показват директно, че все пак до населението, дори от българските провинции, известни суми са били инвестирани обратно.

Като цяло, разходната част в османските танзиматски бюджети може да се обособи в няколко основни раздела. На първо място, това са, разбира се, плащанията по отбраната, които включват разходи за сухопътните и военноморските сили. Тези бюджетни плащания са фундаментални. Разходите за армията и флота през 1846/47 г. съставляват 46,4 % от всички плащания, а през 1887/88 г. достигат рекорд – 50,9 %. По правило, те се задържат над 30 % и рядко падат под това. Това показва съвсем ясно, че основният приоритет на османското правителство е да обезпечи въоръжените сили, които, от своя страна, да гарантират териториалната цялост на империята, вътрешния ред и сигурност. Като се има предвид, че по правило, османците губят войните, в които участват, след средата на XIX в., то може да се заключи, че в това отношение Високата порта търпи пълен провал.

Друг ключов елемент са административните разходи. Те включват заплатите на държавните служители и други плащания, свързани с обезпечаване на работите на институциите, които оформят гръбнака на държавата – Министерството на вътрешните работи, Министерството на външните работи, Министерството на финансите и прочее. Осигуряването на необходимите средства в бюджета по това перо е приоритет с оглед

нормалното функциониране на държавната администрация и осъществяването на реформените инициативи.

Важна за османския бюджет се оказва и издръжката на султана и неговия дворец. Всъщност той представлява ключов символ на имперската власт и се разглежда като стожер на политическата стабилност. Обезпечаването на султана и дома му струва на бюджета за 1846/47 г. – 9,9 %, а за 1861/62 г. – 9,3 % от всички похарчени суми. Този дял обаче с течение на времето ще намалява, както и авторитетът на самата институция. През 1916/17 г. например разходите вече съставляват 1,3 % от всички имперски плащания.

През Танзимата правителствата започват по-пряко да се намесват и в икономическата сфера. Държавата поема нови отговорности. Тя се превръща във важен играч, като отделя част от бюджета за разходи, насочени към модернизацията на икономиката. В крайна сметка, инвестициите в земеделието и индустриално развитие, както и в стимулиране на местното производство, изискват значителни разходи. В периода 1846/47 – 1916/17 г. те обикновено се движат около 3 %, с някои периоди на спадове и пикове. Въпреки тенденцията към тяхното увеличение обаче те почти постоянно са в по-незначителен размер, отколкото харчовете по издръжката на султана. Други важни области, които започват да натоварват бюджета, включват строителството на пътища и железници, развитието на пристанища, както и установяването на пощенски и телеграфни услуги, които се опитват да подобрят комуникацията и свързаността в империята (например виж Antonova-Goleva, 2023).

Държавата започва да инвестира и в здравеопазването. Изграждат се болници, карантинни центрове, създадени с цел да подпомогнат подобряване здравето на населението и да предотвратяват разпространението на епидемии (виж Kenderova, 2015). Разходите в тази посока са, като цяло, доста ниски, но все пак ги има. В периода между 1875/76 – 1916/17 г. те варират в диапазона 0,3 – 0,6 %.

Правят се и разходи в образованието. Те рядко надвишават 1 %. През 1905/06 г. дори възлизат на едва 0,1 %. Изключение като година на особено големи разходи в тази сфера прави обаче 1916/17 г., когато в образованието са направени общо 2,6 % от всички държавни разходи.

Друг важен компонент в разходната част на османския бюджет в периода след началото на Танзимата, включва разходите по обслужване на външните и вътрешните дългове. Плащанията на главници и лихви по заемите, сключени с европейски кредитори или местни банкери, представляват значителна част от бюджетните задължения на държавата. Всъщност до 1881 г., когато дълговете се реструктурират от АОПД, най-тежко бремe за бюджета представляват вътрешните дългове. През 1846/47 г. сумите за неговото обслужване представляват 10,1 % от всички плащания, през 1861/62 – 16 %, а през 1875/76 г. – 26,5 %. Съответно дялът на плащанията по външния дълг през 1861/62 г. е 7,5 %, а през 1875/76 г. – 24,9 %. Комбинирано по покриване на вътрешния и външния дълг отиват повече от 50 % от всички разходи на бюджета през 1875/76 г. След 1881 г. това перо остава внушително – то съставлява между 25 и 32,6 % от разходите на правителството.

Тази ситуация ясно показва, че въпреки всички реформи, нововъведения, външни и вътрешни заеми, които държавата получава, те не са достатъчни, за да покрият нарастващите плащания по задълженията. Това пък, от своя страна, връзва ръцете на османците да разходват повече средства по други приоритети, особено в области като селско стопан-

таа – 315 гроша; дял на Белоградчик мукатаа – 210 гроша“ и т.н.¹⁰ Парите трябва да покрият вече направени разходи на местната администрация.

Според друг тевзи дефтер от 1728/29 г. сумата, която следва да се вземе от жителите на санджака, вече е в размер на 8 132 гроша и половина. Те са разпределени, както следва: „дял на Поломия мукатаа: 2550 гроша; дял на Тимок мукатаа: 2350 гроша; дял на Сахра мукатаа: 1282 гроша и половина; дял на Белоградчик: 850 гроша; дял на Кривина мукатаа: 650 гроша и дял на населението на Видинския варош: 450 гроша“¹¹.

Според тевзи дефтер от 7 май – 4 юни 1788 г. върху жителите на областта е разпределена за плащане брутна сума в размер на внушителните 753 041 гроша и 28 пари (Atanasov, 2008a, p. 548).

6.4. Разходите на администрацията – отново Видин

Плащанията на местната администрация във Видин през XVIII в. могат да бъдат групирани най-общо в две групи – постоянни и инцидентни. На първо място сред т.нар. постоянни разходи на вилаетските власти (т.е. разходите, които се правят от администрацията всяка година и в този смисъл са константни), са харчовете (*harçlar*) за различните сгради, които помещават управлението. Това са платените за определен период наеми за стаите на канцелариите на видинския управител – валията (*vali*), за съдилището (*mahkeme*), за помещенията, в които се помещава стражата (*kollukha*), за ханове (*han*), в които отсядат различни представители на османската администрация, и т.н.

Към това перо могат да се отнесат и разходите за заплати (*ücret*) на отделни вилаетски служители, като например вилаетския писар (*kâtib-i vilayet*), за възнаграждения на асесбашията (*asesbaşı*) и одабашията (*odabaşı*). Също и разходите за възнаграждения на чистачите в конюшнята (*feşkiciyan*), за сердарите на сарая (*serdaran-i saray*), за вилаетските секбани (*sekbakan-i vilayet*) и прочее възнаграждения. Всяка година се правят и големи разходи за канцеларията (*daire*) на валията, за покриване на консумативните нужди от дърва, сено, въглища и други.

Тук могат да бъдат споменати и празничните разходи на вилаетското управление. Много типична за османската провинция е практиката да се отпускат суми за подаръци, поднасяни на мюсюлмански и християнски религиозни празници. Така в тевзи дефтер от 25 октомври 1737 г. е записано: „на кнезовете [от Вароша] са дадени по стар обичай 20 гроша“¹², а в друг дефтер от 5 април 1738 г. е записан следният разход: „на варошките кнезове по време на Великден дадени на някои места пари за подаръци – 228 гроша и половина“¹³.

Чести и постоянни са разходите за покриване на наемите на сградите, помещаващи вилаетското управление, за посрещане консумативните нужди на тези сгради от дърва, сено и въглища и за възнаграждения и разходи, свързани с издръжката на четирите броя мензили (*menzilha*, т.е. пътни станции), намиращи се в санджака.

10 Видински суджил S 38, 20a.

11 Видински суджил S 10, 46.

12 Видински суджил S 40, 76.

13 Видински суджил S 40, 31a.

Изобр. 4. Тевзи дефтер (регистър на местните разходи) за Видинския санджак от 7 май – 4 юни 1788 г. НБКМ, Отдел „Ориенталски съборки“, Колекция „Сиджли“, Видински сиджил S 59, л. 38b – 40a.

ТАБЛИЦА 8. Средната месечна стойност на наемите, заплащани за конаците, помещаваци управлението на валията и за полицейските станции (kollukha) за периода 1752 – 1788 г. (сумите са в грошове)

Година	1752	1763	1768	1771	1773	1779	1781 – 1782	1785 – 1786	1788
Наем	326	520.5	454	667.5	580.85	304.5	719	368.85	694

Източник: Atanasov, 2008, p. 106.

Таблица 8 ясно показва непрекъснати скокове и спадове на стойността на наема, плащан от вилаетските власти. Това е видно за целия период от 1752 до 1788 г. Интересни са данните за периода между края на 70-те години и началото на 80-те години на века. Те показват, че през 1781 – 1782 г. се харчат най-много пари за месечен наем.

Друго постоянно перо в разходите на видинската администрация представляват сумите, които ежемесечно тя дава за различни консумативни нужди на управлението на валията. Искам да подчертая, че така изнесените данни, общо взето, отговарят на максимума разходи. Това е така поради факта, че съм избирал само данните за студентите месеци в годината – октомври, ноември, декември, януари, февруари и март. Предполага се, че тогава

нуждите от гориво – въглища и дърва за отопление, а и от сено, са по-големи и съответно разходите за тези консумативи нарастват значително (таблица 9).

ТАБЛИЦА 9. Средните месечни разходи за дърва, сено и въглища през зимата за управлението на валията за периода 1739 – 1779 г. (сумите са в грошове)

Година/ консума- тив	1739	1740	1741	1746	1751	1752	1757	1759	1763	1766	1767	1768	1769	1770	1771	1779
дърва	327	800			647.1		764	463	973	812		344	391	1152		
сено	597	1500			1420.5		1250		1300	1473			1167		1195	
въглища		117	400	198.5		147			78	65	68			73.5	92	127.5

Източник: Atanasov, 2008, pp. 108 – 110.

При сравнение на разходите за сено с тези за дърва и въглища се откроява ясно, че за този консуматив вилаетското управление плаща най-много пари месечно. От таблицата е видно, че като се изключи 1739 г., когато са разходвани скромните 597 гроша за сено, оттам на-сетне средната стойност на сумата, давана всеки месец от управлението за сено, надхвър-ля 1100 гроша. Освен дърва и сено другият консуматив, който е закупуван за канцеларията на валията, са въглищата. Като цяло, те са с най-ниски стойности.

Почти винаги при регистриране на вилаетските разходи се вписват и отпуснатите от администрацията суми за пътните станции (*menzilha*). Информацията от видинските тебзи дефтери показва, че в областта е имало поне четири мензила, издръжката на които се осигурява по линията на местните разходи (*masraf-i vilayet*). Това са пътните станции във Видин, Лом, Белоградчик и Гургусивец. Относно разходите за пътната станция във Видин е налице тенденция за покачването им за времето от 1737 до 1771 г. След въпросната година има тенденция за намаляване на плащанията за мензила в околията в периода 1771 – 1785 г. и според данните от 1786 г. е последвало ново тяхно увеличение (таблица 10).

ТАБЛИЦА 10. Средните месечни разходи на местната администрация за издръжка на мензилите във Видин, Лом, Белоградчик и Гургусивец за периода 1737 – 1786 г. (сумите са в грошове)

Година	1737	1743	1745	1748	1751	1763	1767	1768	1770	1771	1772	1779	1781	1783	1785	1786
Видин	180	209	167	167	334	209	313	313	600	801	612	537.5	361	413	291	584
Лом	134	---	209	209	417	209	313	313	672	575	684	532.5	395	467	334	667
Белоградчик	84	62.5	62.5	62.5	125	63	94	94	129	109	167	112.5	75	96	84	167
Гургусивец	84	62.5	62.5	62.5	125	63	94	94	167	---	167	138	142	92	84	167

Източник: Atanasov, 2008, pp. 110 – 114.

Малко необичайно е, че в някои случаи за мензила в съседната Ломска каза се правят повече разходи, отколкото за този в град Видин, който все пак е административен и военен център на санджака. Вероятно това означава, че Лом в този период е и по-важната съобщителна артерия и в него се наблюдава по-оживен трафик на правителствени куриери. Информацията сочи, че мензилите в Белоградчик и Гургусивец са най-слабо финансираните. Общо взето, разходите, които прави за тях видинската администрация, се разделят поравно и са в пъти по-малки от тези, които се правят за пътните станции в по-големите градове и центрове – Видин и Лом.

Като друго перо на постоянни местни разходи могат да бъдат обособени и сумите, плащани от видинската администрация за някои отряди с военно-полицейски функции. В това отношение правят впечатление неголемите разходи за издръжка на вилаетските секбани (*sekbanan-i vilayet*) (по-подробно за секбаните виж Inalcik, 1985, pp. 294 – 311). Всъщност те би трябвало да представляват ядрото на т.нар. местни войски и обикновено в османистичната книжнина се свързват с нарастващото влияние на локалните първенци – аяните. Когато се записва „секбански отряд“ във видинските теъзи дефтери от XVIII в., вероятно става въпрос за военната дружина на валията, чиято издръжка е поета от населението на областта и е част от разходите на местната администрация (таблица 11).

ТАБЛИЦА 11. Средните месечни разходи на администрацията за възнаграждения на секбаните за периода 1739 – 1786 г. (сумите са в грошове)

Година	1705	1729	1739	1741	1745	1753	1758	1763	1770	1773	1782	1785	1788
Сума	8.85	92	91	78	22.5	77	63	64	80	85	118	113	182
Брой	7	---	---	---	9	---	---	12	13	12	---	---	---

Източник: Atanasov, 2008, pp. 116 – 117.

Това, което първо прави впечатление, е, че тези разходи са много динамични. Започнали от скромните 8 гроша и 30 пари, давани месечно като възнаграждение на седем броя бойци през 1705 г., сумата достига 182 гроша месечно през 1788 г.

ТАБЛИЦА 12. Средните месечни разходи за възнаграждение на вилаетските сердари за периода 1739 – 1786 г. (сумите са в грошове)

Година	1739	1741	1744	1747	1752	1757	1763	1766	1768	1770	1771	1774	1777	1779	1781	1782	1783	1786
Сума	18	23	16.5	27	30	25	22.5	40	22.5	22.5	20	42	40	47	48	50	40	28
Брой	---	8	7	---	12	---	9	---	9	---	8	---	---	---	---	---	---	---

Източник: Atanasov, 2008, p. 118.

Като цяло, по-стабилни изглеждат разходите на администрацията за месечни възнаграждения на вилаетските сердари (*serdar-i vilayet*), изпълняващи полицейски функции в областта. Може да се каже, че въпреки някои колебания тези плащанията са средно около 20-ина гроша месечно. Почти двоен ръст на възнагражденията се наблюдава за периода от 1774 г. до 1783 г., но последната регистрация от 1786 г. показва, че вероятно може да се говори за повторното им свиване (таблица 12).

Тенденцията за плавно увеличаване на разходите се забелязва при разглеждане на плащанията, направени от администрацията, за възнаграждение на писаря, работещ в държавния склад за сено и дърва (таблица 13).

ТАБЛИЦА 13. Средните месечни разходи за възнаграждение на писаря, работещ в държавния склад за сено и за дърва, в периода 1745 – 1788 г. (сумите са в грошове)

Година	1745	1746	1757	1766	1768	1773	1777	1779	1788
Сума	5	10	10	10	10	15.5	23	35	24
Брой	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Източник: Atanasov, 2008, p. 119.

Трябва да се има предвид, когато се разглеждат разходите по възнаграждения на подобни османски чиновници от ниските етажи на областната администрация, че те не отразяват точните месечни приходи на служителите, в случая на писаря на държавния склад. Може да се предположи, че службата на писар във Видин е изпълнявана от някой местен военнослужещ и самото му възнаграждение се явява нещо като допълнение към основната му заплата.

Въз основа данните в тези дефтерите могат да бъдат извлечени и средните стойности на разходите, които всеки месец прави местната администрация за заплащане възнаграждение на вилаетския писар (*kâtib-i vilayet*) и за чистачите в държавната конюшна (таблица 14).

ТАБЛИЦА 14. Средните месечни разходи на администрацията за възнаграждение на вилаетския писар и възнаграждение на чистачите (фешикджияни) в държавната конюшня, за периода 1741 – 1788 г. (сумите са в грошове)

Година	1741	1744	1747	1753	1757	1763	1766	1768	1770	1772	1773	1774	1777	1779	1781	1782	1783	1785	1786	1788
Писар	10	10	10	10	7	15	15	15	15		15		15	15	15	15		35	35	76.85
Чистачи			4.5	14	9.4		14	12.5		20		15		20	20	20	20	15.4		15
Брой			---	4	---		4	4		4		---		---	---	---	---	---		---

Източник: Atanasov, 2008, pp. 119 – 121.

Информацията е плътна за период, възлизаш на повече от 40 години: от 1741 до 1788 г. Въз

основа на нея може да се каже, че разходите, правени за писаря на вилаета, са относително стабилни. За времето от 1741 до 1782 г. възнаграждението му се увеличава незначително. Изглежда обаче, в края на века местната администрация развързва кесията, защото данните за 1785 г. сочат повече от двойно увеличение и възнаграждението на този служител достига 35 гроша. Разходите за заплати на чистачите в конюшната изглеждат далеч по-динамични, с изключение на един период на стабилност от 1779 до 1783 г., когато те струват на вилаетското управление по 20 гроша (таблица 14).

6.5. Инцидентните разходи

Другата основна част на направените от видинската областна администрация разходи са извършени по различни инцидентни поводи. Това са плащания свързани с природни бедствия, с посрещания на различни пратеници и чиновници на централната власт, разходи по ремонти на правителствени учреждения, за прехвърляне на провизии и амуниции от едно място на друго и т.н. Най-общо, перото обхваща разходите, които могат да бъдат направени през годината, но може да не се наложи да бъдат направени през следващата.

Така например през 1731/32 г. „за ремонта на хамбара и за конюшната, и за пирони и керемиди“ вилаетското управление плаща 48 гроша¹⁴. Може да се твърди, че разходите за ремонти зачестяват през 40-те години на осемнадесетото столетие. Това е видно от многобройните плащания, които са записани в сиджилите. Така например в дефтер за вилаетските разходи от 21 август 1743 г. са записани следните разходи за ремонти: „за поправка на стаите на валията и за други ремонти – 22 гроша и половина; за ремонти на конюшните – 19 гроша и 27 пари; за ремонти на конака на кетхюдата – 4 гроша и половина; за ремонта на коллуците на Вароша – 18 гроша и половина; за ремонт на конака на валията – 10 гроша и 18 пари; за ремонт на стаята на валията – 45 гроша“¹⁵. Т.е. само за една година се ремонтират почти всички административни сгради в града.

Еднократни разходи се извършват и при посещенията на различни пратеници от центъра, които носят заповеди от Високата порта, както и при станали инциденти в областта. Към непредвидените разходи следва да се причислят и плащанията на управлението, направени във връзка с установяване на извършител на убийство, изясняване на причината за смъртта на някое лице и т.н. Това са плащанията, които се записват в източниците като „разходи за дем-и йошюр (*dem-i öşür*)“¹⁶ и „разходи за мюбашири (*mübaşiriyeler*)“¹⁷ или „мюбаширийе (*mübaşiriye*)“, т.е. за разследвания¹⁸.

По-горе в текста споменах, че примерите са само от една конкретна област. Просто на този етап такива данни за други градове и области от българските земи не са налични, за да може да се направи подходящо сравнение. Това, което прави впечатление, е, че приходите от данъци се разхвърлят върху населени места от различни околии, но разходите се правят

14 Видински сиджил S 10, 376.

15 Видински сиджил S 25а, 36а.

16 Букв. „десятьк-кръвнина“.

17 Мюбашир (*mübaşir*) – пратеник на централната власт за прилагане на конкретна задача, довереник, комисар, агент.

18 Видински сиджил S 59, 386.

отновно в областния център – град Видин. Това може да се счете и за нормално, предвид концентрацията на управленските кадри в административното средище на областта.

Не може да се каже, че при приходите и разходите се наблюдават никакви ясно изразени тенденции. Би могло да се допусне, че голяма част от плащанията се извършват по субективната оценка на ръководните органи в санджака и казата – т.е. валията и подведомствената му администрация. Това най-малкото е предпоставка за злоупотреби, които със сигурност са били за сметка на обикновения данъкоплатец – в случая османския поданик, независимо от неговия етнос и религия.

6.6. Местните бюджети през Танзимата

Споменах, че по време на периода на реформите (1839 – 1876 г.) се променя начинът на формиране и осчетоводяване на османския централен бюджет. Подобен модел, изглежда, се възприема и по отношение на провинциите. С уговорката, че тези промени се нуждаят от далеч по-детайлно проучване, ще представя и информацията, която успях да намеря за някои провинциални бюджети. Тя е публикувана в османските статистически годишници (*salname*) и горе-долу обхваща времето от 1868/69 до 1877/78 г.¹⁹ Налични са данни за бюджетите на Дунавския, Одринския, Солунския и Битолски вилает. Ще ги представя най-общо – без да навлизам в подробности, и то само информацията до Руско-турската война (1877/78 г.). След нея за териториите, които остават в рамките на империята, продължават да се публикуват финансови данни, но структурата на информацията се променя, а това няма как да бъде изяснено надлежно в настоящия текст.

По отношение на Дунавския вилает например прави впечатление липсата на ясен тренд както при приходите, така и при разходите. Те бележат периоди на увеличение и спадове (таблица 15). Изглежда, най-големи приходи вилаетът регистрира през 1875/76 г., а като рекорд при разходите се очертава 1870/71 г. и следващата година, когато има повторение на информацията. Това, което прави впечатление, е, че сравнително немалка част от приходите остават и се разходват на място от провинциалната администрация – около 15 %, което не е никак малък дял.

ТАБЛИЦА 15. *Бюджет на Дунавския вилает за периода 1868/69 г. до 1877/78 г.
Една кесия е равна на 500 гроша*

Година	Приходи		Разходи		Процент на разх.
	Кесии	Грошове	Кесии	Грошове	
1868/69	410 141	248	56 523	486	13.78
1869/70	410 141	248	56 523	486	13.78
1870/71	316 125	151	60 204	62	19.04

¹⁹ Трябва да се има предвид, че по правило самите салнамета се датират по Хиджра, но финансовата информация, която се публикува в тях, е по османската финансова година.

1871/72	315 046	358	60 204	62	19.11
1872/73	365 385	134	35 686	333	9.77
1873/74	381 242	151	42 246	47	11.08
1874/75	324 211	160	46 134	80	14.23
1875/76	642 908	423	53 365	384	8.30
1876/77	445 720	465	52 097	98	11.69
1877/78	337 717	468	52 750	144	15.62

Източник: Tuna Vilayet Salname, defa 1, s. 102 – 103; defa 2, s. 104 – 105; defa 3, s. 106 – 107; defa 4, s. 108 – 109; defa 5, s. 107; defa 6, s. 103; defa 7, s. 120; defa 8, s. 132; defa 9, s. 134; defa 10, s. 116. Буџ у Плетниов, 1994, р. 75.

По-ясно изразена тенденция на увеличение на приходите, но не и за разходите, се наблюдава по отношение на Одринския вилает (таблица 16). В този случай 1876/77 г. е времето, в което, изглежда, се регистрира рекорд в приходите на провинцията, а съответно на 1871/72 г. бележи най-голям ръст на разходите. Последното обаче почти веднага е „компенсирано“. На следващата година са регистрирани най-малките плащания през местния бюджет. Отново прави впечатление, че около 10 % от данъците, които са получени във вилаета, остават на място и са разходвани в Одринско.

ТАБЛИЦА 16. *Бюджет на Одринския вилает за периода 1870/71 до 1876/77 г. (сумите са в грошове)*

Година	Приходи	Разходи	Процент на разх.
1870/71	130 331 655	19 186 415	14.72
1871/72	131 320 203	20 412 895	15.54
1872/73	125 801 900	12 706 968	10.10
1873/74	140 566 010 [u] 17 [napu]	16 407 761 [u] 23 [napu]	11.67
1874/75	169 951 272	16 001 710	9.42
1875/76	163 802 394	17 662 770	10.78
1876/77	189 880 753	16 786 624	8.84

Източник: Salname-i Vilayet-i Edirne, defa 1, s. 154 – 157; defa 2, s. 156 – 159; defa 3, c. 160 – 163; defa 4, c. 164 – 167; defa 5, c. 124; defa 6, c. 122; defa 7, c. 116.

Изобр. 5. Бюджет на Дунавския вилает от 70-те години на XIX в. Salname-i Vilayet-i Tuna, defa 9, 1293 sene [1876/77 г.], s. 134.

Наличната за Солунската провинция информация като че ли е най-противоречива и непоследователна. Тук, ако се доверим на данните, може да говорим на тенденция за спад както на приходите, така и на разходите (таблица 17). Изглежда, през 1874/75 г. са събрани най-значителните данъчни постъпления – разбира се, ако информацията е акуратна и не се касае за печатна грешка, а през 1871/72 г. са регистрирани най-големите разходи. След това обаче следва много рязък спад. Според данните точно в тази провинция най-малка част от данъците остават и се разходват за местни нужди – в някои случаи под 10 и дори по-малко от 5 %.

ТАБЛИЦА 17. Бюджет на Солунския вилает за периода 1870/71 г. до 1876/77 г.
Една кесия е равна на 500 гроша

Година	Приходи		Разходи		Процент на разх.
	Кесии	Грошовете	Кесии	Грошовете	
1870/71	208 479	5	38 016	450	18.23
1871/72	214 202	309	39 918	330	18.64
1874/75	738 735	284	31 638	326	4.28
1875/76	153 153		20 364		13.3
1876/77	77 899	142	6594	131	8.46
1876/77	144 852	210	19 869		13.72

Източник: Selanik Vilayet Salname, defa 1, s. 78 – 79; defa 2, s. 90 – 91; defa 4, s. 90; defa 5, s. 72; defa 6, s. 72; defa 7, s. 72.

Малкото данни, които са налични за бюджетите на Битолския вилает, правят всяко твърдо заключение напълно излишно, но все пак не може да не направи впечатление, че през 1874/75 г. общо 20,25 %, а през 1875/76 г. – 21,15 % от данъчните постъпления в провинцията се разходват в град Битоля и прилежащите му райони (таблица 18).

ТАБЛИЦА 18. Бюджет на Битолския вилает за периода 1874/75 г. до 1875/76 г. (сумите са в грошове)

Година	Приходи	Разходи	Процент на разх.
1874/75	94 164 320	19 067 259	20.25
1875/76	67 970 841	14 373 560	21.15

Източник: Salname-i Vilayet-i Manastir, defa 1, s. 101; defa 2, s. 97.

Вилает-и Битолски 1293 [1876/77] Бюджет

Вилает-и Битолски	Мансуре-и Саније	Мансуре-и Ула	Друге Свјетлости	Вкупно
Вилает-и Битолски	1293	1293	1293	1293
Мансуре-и Саније	1293	1293	1293	1293
Мансуре-и Ула	1293	1293	1293	1293
Друге Свјетлости	1293	1293	1293	1293
Вкупно	1293	1293	1293	1293

Изобр. 6. Бюджет на Битолския вилает от 70-те години на XIX в. Salname-i Vilayet-i Manastir, defa 2, sene 1293 [1876/77 г.], s. 97.

Сравнението на приходите и разходите на Дунавския вилает, които са най-плътни и продължителни, с тези на централния османски бюджет подсказва някои интересни изводи (таблица 5, Приложение). На първо място, бие на очи фактът, че всъщност Дунавската провинция генерира немалка част

от общите приходи в централната хазна – средно около 9 – 10 %. Налице са някои спадове, като през 1874/75 г., когато те представляват 6,53 %, също така и някои пикове – например през следващата 1875/76 г. – 13,5 %. Това само показва огромното значение за приходите от този вилает за османския трезор, като цяло. Сравнението централни/местни разходи показва значителна диспропорция. Без да е напълно ясно дали конкретно разходите на администрацията на вилаета се осчетоводяват в централния османски бюджет, за разлика от приходите, за които съм сигурен, ще отбележа, че плащанията по това перо във вилаета рядко надвишават 1 % от общите държавни разходи на империята. Те възлизат на по-голяма стойност от тази в периода 1868/69 – 1871/72 г., но впоследствие това не се наблюдава, разбира се, с едно изключение (1876/77 г.).

7. Вместо заключение

Ще се върна на въпроса, на който приоритетно цели да отговори студията, макар и по-скоро косвено. Очевидно, част от капиталите, събирани като данъци от османските поданици, остават и се разходват от правителствата или регионалните администрации на място. На този етап е трудно да се каже в какъв точно размер. Трябва да се съберат и обработят статистически, посредством иконометрични модели, още много данни. Известни са обаче няколко конкретни примера, че през османския бюджет са финансирани програми, свързани със земеделието в провинциите. През 1843 г. например се създава Съвет

за земеделието към Финансовото министерство (*Maliye Nezareti*), който да разисква въпроси, свързани с напредъка на отрасъла. Членовете на Съвета, първоначално петима, заедно с един председател, непрекъснато се увеличават. Изпращат се запитвания за осветляване на икономическите проблеми в различните области на империята и съобразно отговорите се начертават планове за подобряване на възможностите за развитие на земеделието, за изграждането на пътища и мостове, отглеждане на нови земеделски култури, за осигуряване на по-евтин кредит и т.н. Разработват се финансови програми и се отпускат кредити за земеделски производители. Така например през 1843 – 1846 г. са раздадени такива в размер на повече от 12,5 милиона гроша за различни райони в Румелия и Анадола. В следващите години се отпускат и още по-големи суми (Gürgan, 1992, pp. 219 – 233; Gürgan, 2012, pp. 775 – 776). Резултатите от тези програми са спорни, но все пак фактите са налице.

Изглежда, провинциалните администрации, които са разходвали средствата, се оплакват често до централната власт за недостиг на средства. Сигурно е, че те са нямали достатъчно капитали да се грижат за благоустройството на градовете в провинциите. Според някои изчисления огромна част от локалните разходи всъщност отиват за заплати. Така например властите на Дунавския вилает изразходват през 60-те и 70-те години на XIX в. около 60 % от всички разходи за заплати, а едва 6 – 7 % – за благоустройство. В област Пловдив през 1874 г. са разходвани за „обществени сгради“ само 3,5 % от всички разходи (виж: Драганова, 1991, pp. 226 – 229; Тафрова, 2010, pp. 102 – 103; Muchinov, 2024, pp. 223 – 224). Въпреки това не може да се отрече, че дори и малка, част от платените данъци се връщат при местното население. Макар и доста едностранчиво, ако се доверим на случая с Видинско през XVIII в., където плащанията се посрещат солидарно от жителите на областта, но от разходите на местната администрация се възползват почти изцяло лица, живеещи в град Видин. Следва обаче да се замислим каква част от данъците се връщат при нас чрез съвременните бюджети на Република България, централни или местни. Така че не трябва да сме особено възискателни и критични към бюджетната политика на османците през XVIII – XX в. Да, тя със сигурност е облагодетелствала приоритетно централната власт. Основните средства се разходват в сферата на сигурността (външната и вътрешната) и много малко – в производствените отрасли, в инфраструктурата, в образованието и здравеопазването. Издръжката на султана и неговия дворец е струвала прескъпо на цялата държава и населението. Въпреки това поставянето на изцяло негативна оценка би било едностранчиво и твърде пресилено. Със сигурност е необходимо да бъде натрупана още архивна информация, която да даде възможност за поглед в детайл. Струва ми се обаче, че и така студията успява да ориентира в дебрите на османската монетарна политика, данъчна сфера и въобще в публичните финанси. На многото останали въпроси се надявам бъдещето да даде адекватен отговор.

ПРИЛОЖЕНИЕ

ТАБЛИЦА 1. Приходи, разходи и бюджетен дефицит на Османската империя за периода 1841/42 – 1918/19 г. Сумите са в грошове.

Година	Приходи		Разходи		Бюджетен дефицит	Съотношение на бюджетния дефицит към разходите
	Гроша	Индекс	Гроша	Индекс		(%)
1841/42	562 991 000	1	567 074 000	1	-4 163 000	-0,70%
1846/47	625 000 000	1,11	633 212 899	1,12	-8 212 899	-1,30%
1847/48	653 500 000	1,16	678 668 435	1,2	-25 168 435	-3,70%
1848/49	666 230 000	1,18	754 455 456	1,33	-88 225 456	-11,70%
1849/50	710 000 000	1,26	788 893 647	1,39	-78 893 647	-10,00%
1850/51	702 129 312	1,25	801 029 061	1,41	-98 899 749	-12,30%
1851/52	724 400 000	1,29	778 025 831	1,38	-53 625 831	-6,90%
1852/53	772 971 628	1,37	794 392 424	1,4	-21 420 796	-2,70%
1853/54	757 459 670	1,35	779 117 205	1,37	-21 657 535	-2,80%
1854/55			1 108 129 548	1,95		
1856/57	888 053 500	1,58	929 362 500	1,64	-41 309 000	-4,40%
1857/58	1 042 945 000	1,85	1 131 590 000	2	-88 645 000	-7,80%
1858/59	1 133 301 500	2,01	1 200 665 500	2,12	-67 364 000	-5,60%
1859/60	1 161 376 000	2,06	1 367 198 204	2,41	-205 822 204	-15,10%
1860/61	1 200 067 485	2,13	1 311 636 964	2,31	-111 569 479	-8,50%
1861/62	1 221 184 160	2,17	1 393 407 544	2,46	-172 223 384	-12,40%
1862/63	1 661 021 246	2,96	1 490 693 048	2,63	170 328 198	11,40%
1863/64	1 505 269 835	2,67	1 484 502 492	2,62	20 767 343	1,40%
1864/65	1 621 110 059	2,88	1 602 836 185	2,83	18 273 874	1,10%
1865/66	1 525 582 781	2,71				
1866/67	1 558 566 500	2,77	1 679 593 840	2,96	-121 027 340	-7,20%
1867/68	1 597 993 883	2,84	1 868 318 076	3,29	-270 324 193	-14,50%
1868/69	1 825 868 500	3,24	2 072 870 500	3,66	-247 002 000	-11,90%
1869/70	1 775 144 500	3,15	2 036 084 000	3,59	-260 939 500	-12,80%
1870/71	1 839 481 000	3,27	2 070 929 500	3,65	-231 448 500	-11,20%
1871/72	1 920 081 500	3,41	2 276 533 500	4,01	-356 452 000	-15,70%

1872/73	2 063 721 000	3,67	2 140 445 000	3,77	-76 724 000	-3,60%
1873/74	2 109 927 500	3,75	2 618 661 500	4,62	-508 734 000	-19,40%
1874/75	2 480 742 000	4,41	2 513 458 000	4,43	-32 716 000	-1,30%
1875/76	2 388 294 000	4,24	2 892 909 500	5,1	-504 615 500	-17,40%
1876/77	2 202 747 000	3,91	2 572 624 000	4,54	-369 877 000	-14,40%
1877/78	2 007 096 500	3,57	4 628 324 000	8,16	-2 621 227 500	-56,60%
1879/80	1 428 582 000	2,54	1 523 660 339	2,69	-95 078 339	-6,20%
1880/81	1 615 584 000	2,87	2 195 000 957	3,87	-579 416 957	-42,20%
1881/82	1 594 250 600	2,83	2 756 850 185	4,86	-1 162 599 585	-25,40%
1882/83	1 505 904 000	2,68	2 019 787 663	3,56	-513 883 663	-21,80%
1883/84	1 635 498 500	2,91	2 090 992 142	3,69	-455 493 642	-26,80%
1884/85	1 576 903 000	2,8	2 153 426 600	3,8	-576 523 600	-22,70%
1887/88	1 757 382 152	3,12	2 272 113 405	4,01	-514 731 248	-13,70%
1888/89	1 813 759 759	3,22	2 101 709 550	3,71	-287 949 791	-15,90%
1889/90	1 779 545 700	3,16	2 115 399 124	3,73	-335 853 424	-10,80%
1890/91	1 776 742 432	3,16	1 992 728 626	3,51	-215 986 194	-9,70%
1891/92	1 792 235 939	3,18	1 984 208 222	3,5	-191 972 283	-4,80%
1892/93	1 837 183 691	3,26	1 929 092 173	3,4	-91 908 482	-14,60%
1893/94	1 829 989 845	3,25	2 142 220 051	3,78	-312 230 206	-8,60%
1894/95	1 865 663 127	3,31	2 041 096 591	3,6	-175 433 464	-12,50%
1896/97	1 832 588 445	3,26	2 095 262 926	3,69	-262 674 481	-20,50%
1896/97	1 829 105 250	3,25	2 301 039 735	4,06	-471 934 485	0,30%
1897/98	1 851 132 599	3,29	1 844 934 941	3,25	6 197 658	-5,00%
1898/99	1 812 658 436	3,22	1 909 051 538	3,37	-96 393 102	-6,70%
1899/00	1 882 932 299	3,34	2 017 648 080	3,56	-134 715 781	-6,10%
1900/01	1 961 228 045	3,48	2 087 782 311	3,68	-126 554 266	-11,10%
1901/02	1 943 470 439	3,45	2 187 252 290	3,86	- 243 781 851	-10,10 %
1902/03	1 976 396 505	3,51	2 197 840 577	3,88	- 221 444 072	-17,80
1903/04	2 006 237 228	3,56	2 439 350 205	4,30	-433 112 977	-4,60
1904/05	2 025 817 794	3,60	2 123 195 406	3,74	-97 377 612	1,50
1905/06	2 229 131 079	3,96	2 196 223 279	3,87	32 907 800	-9,70
1906/07	2 290 492 108	4,07	2 536 456 561	4,47	- 245 964 253	-17,60
1908/09	2 364 954 844	4,20	2 868 712 914	5,06	- 503 758 07	-17,90
1909/10	2 507 896 200	4,46	3 053 954 572	5,39	- 546 058 372	-27,10
1910/11	2 601 510100	4,62	3 569 378 397	6,29	- 967 868 297	-21,40
1911/12	2 847 739 100	5,06	3 623 318 487	6,39	- 775 579 387	-12,00

1912/13	3 051 415 854	5,42	3 467 667 170	6,12	-416 251 316	-4,10
1914/15	3 260 699 078	5,79	3 401 200 396	6,00	-140 501 318	-24,70
1915/16	2 683 643 808	4,77	3 565 754 557	6,29	-882 110 749	-37,00
1916/17	2 501 257 228	4,44	3 972 472 045	7,01	-1 471 214 817	-55,80
1917/18	2 358 416 598	4,19	5 330 451 155	9,40	-2 972 034 557	-34,50
1918/19	3 402 869 800	6,05	5 196 971 199	9,16	-1 794 101 399	-42,20

Източник: Güran, 2003, pp. 8 – 9.

ТАБЛИЦА 2. Разпределение на приходите по видове, 1849/50, 1861/62, 1875/76, 1887/88, 1905/06 и 1916/17 г. (сумите са в хиляди гроша)

Вид приход/ Година	1849/50		1861/62		1875/76		1887/88		1905/06		1916/17	
	гроша	%	гроша	%	гроша	%	гроша	%	гроша	%	гроша	%
Данъци върху доходите и имуществото	242 018	34.10	289 371	23.70	332 850	14.00	303 710	17.30	399 457	17.90	371 000	14.80
Такса за военна служба (джизие/ бедсел)	46 658	6.60	59 609	4.90	80 000	3.30	60 536	3.40	135 200	6.10	40 000	1.60
Фиксирани (такти) данъци	37 750	5.30	46 847	3.80	81 772	3.40	106 372	6.10	113 632	5.10	89 015	3.60
Десятък (aşar)	155 867	22.00	361 355	29.50	875 500	36.70	416 818	23.70	503 084	22.60	521 000	20.80
Данък върху овце, камили и свине	---	---	88 873	7.40	205 195	8.60	190 449	10.80	192 594	8.60	171 050	6.80
Данък върху тютюна, сол и алкохолни напитки	---	---	41 461	3.40	285 000	11.90	164 500	9.40	191 714	8.60	176 990	7.10
Приходи от мита	110 322	15.50	165 228	13.50	207 500	8.70	201 424	11.50	274 000	12.30	311 500	12.50
Други приходи	117 385	16.50	168 440	13.80	320 477	13.40	313 574	17.80	419 451	18.80	820 702	32.80
Общо приходи	710 000	100%	1 221 184	100%	2 388 294	100%	1 757 382	100%	2 229 131	100%	2 501 257	100%

Източник: Güran, 2003, pp. 12 – 13.

ТАБЛИЦА 3. Приходи в държавния бюджет, размер на десятъка и съотношението му към общите приходи, за периода 1849/50 – 1918/19 г. (сумите са в грошове)

Година	Приход	Десятък	Процент
1849/50	710 000 000	194 834 148	27.4
1850/51	702 129 312	185 408 000	26.4
1851/52	724 400 000		0
1852/53	772 971 628		0
1853/54	757 459 670		0
1854/55			0
1856/57	888 053 500		0
1857/58	1 042 945 000	356 456 500	34.2
1858/59	1 133 301 500	361 374 500	31.9
1859/60	1 161 376 000	352 625 500	30.4
1860/61	1 200 067 485	358 140 849	29.8
1861/62	1 221 184 160	361 355 093	29.6
1862/63	1 661 021 246	434 290 903	26.1
1863/64	1 505 269 835	412 571 071	27.4
1864/65	1 621 110 059	438 307 918	27
1865/66	1 525 582 781	427 775 425	28
1866/67	1 558 566 500	401 449 463	25.8
1867/68	1 597 993 883	440 145 158	27.5
1868/69	1 825 868 500	566 930 000	31
1869/70	1 775 144 500	534 430 000	30.1
1870/71	1 839 481 000	557 367 500	30.3
1871/72	1 920 081 500	654 363 000	34.1
1872/73	2 063 721 000	749 567 500	36.3
1873/74	2 109 927 500	700 000 000	33.2
1874/75	2 480 742 000	700 000 000	28.2
1875/76	2 388 294 000	696 000 000	29.1
1876/77	2 202 747 000	742 886 500	33.7
1877/78	2 007 096 500	650 000 000	32.4
1879/80	1 428 582 000	450 000 000	31.5
1880/81	1 615 584 000	500 000 000	30.9
1881/82	1 819 250 600	450 000 000	24.7
1882/83	1 505 904 000	431 743 000	28.7

1883/84	1 635 498 500	434 477 000	26.6
1884/85	1 576 903 000	391 280 000	24.8
1887/88	1 757 382 152	414 068 190	23.6
1888/89	1 813 759 759	429 068 190	23.7
1889/90	1 779 545 700	434 500 000	24.4
1890/91	1 776 742 432	413 977 689	23.3
1891/92	1 792 235 939	413 977 689	23.1
1892/93	1 837 183 691	437 453 104	23.8
1893/94	1 829 989 845	420 645 000	23
1894/95	1 865 663 127	430 728 000	23.1
1895/96	1 832 588 445	398 566 833	21.7
1896/97	1 829 105 250	385 356 826	21.1
1897/98	1 851 132 599	410 000 000	22.1
1898/99	1 812 658 436	380 000 000	21
1899/1900	1 882 932 299	412 706 089	21.9
1900/01	1 961 228 045	444 361 981	22.7
1901/02	1 943 470 439	478 584 469	24.6
1902/03	1 976 396 505	480 417 348	24.3
1904/05	2 025 817 794	465 769 440	23
1905/06	2 229 131 079	468 267 804	21
1906/07	2 290 492 108	485 018 175	21.2
1908/09	2 364 954 844		0
1909/10	2 534 444 300	538 310 200	21.2
1910/11	2 601 510 100	674 695 000	25.9
1911/12	2 847 739 100	688 590 000	24.2
1912/13	3 051 415 854	769 824 300	25.2
1914/15	3 260 699 078	663 000 000	20.3
1915/16	2 683 643 808	480 000 000	17.9
1916/17	2 501 257 228	469 000 000	18.8
1917/18	2 358 416 598	410 500 000	17.4
1918/19	3 402 869 800	883 000 000	25.9

Източник: Güran, 2003, pp. 17 – 176.

ТАБЛИЦА 4. Разпределение на разходите по видове, за 1846/47, 1861/62, 1875/76, 1887/88, 1905/06 и 1916/17 г.

Вид разход/ Година	1846/47		1861/62		1875/76		1887/88		1905/06		1916/17	
	гроша	%	гроша	%	гроша	%	гроша	%	гроша	%	гроша	%
Военни разходи	294 408	46.40	525 383	37.70	550 291	19.00	1 157 362	50.90	794 107	36.20	1 208 966	30.40
Вътрешни работи	123 290	19.50	207 699	14.90	293 377	10.10	120 556	5.30	138 225	6.30	174 883	4.40
Външни работи	4 561	0.70	14 809	1.10	17 500	0.60	16 298	0.70	25 040	1.10	36 409	0.90
Разходи на султана	62 500	9.90	129 864	9.30	133 776	4.60	88 184	3.90	92 226	4.20	51 992	1.30
Финанси (<i>maliye</i>)	---	---	80 744	5.80	174 190	6.00	103 034	4.50	135 033	6.10	446 472	11.20
Плащания по вътрешния дълг	64 017	10.10	222 257	16.00	766 605	26.50						
Плащания по външния дълг	---	---	104 750	7.50	720 320	24.90						
Управление на дълга							568 521	25.00	716 297	32.60	1 058 912	26.70
Здравеопазване					8 539	0.30	7 992	0.40	9 721	0.40	24 127	0.60
Правосъдие			10 664	0.80	47 897	1.70	67 398	3.00	79 514	3.60	112 774	2.80
Обществено строителство, транспорт, търговия, земеделие, горско стопанство и минно дело	18 844	3.00	4 609	0.30	101 443	3.50	65 949	2.90	82 971	3.80	171 374	4.30
Образование	4 253	0.70	2 468	0.20	12 706	0.40	11 782	0.50	1 151	0.10	104 323	2.60
Вакъфи и светиместа	18 739	3.00	60 960	4.40	3 500	0.10	11 748	0.50	17 084	0.80	36 889	0.90
Социално осигуряване							20 027	0.90	75 449	3.40	529 553	13.30
Други разходи	42 600	6.70	29 200	2.10	62 765	2.10	33 262	1.50	29 405	1.30	15 798	0.40
Общо разходи	633 212	100%	1 393 407	100%	2 892 909	100%	2 272 113	100%	2 196 223	100%	3 972 472	100%

Източник: Güran, 2003, pp. 14 – 15.

ТАБЛИЦА 5. Сравнение на приходите и разходите на Дунавския вилает и османския централен бюджет за периода 1868/69 г. до 1877/78 г.

Година	1. Приходи/ Дунавски вилает	2. Приходи/ Централен бюджет	Процент 1 към 2	3. Разходи/ Дунавски вилает	4. Разходи/ Централен бюджет	Процент 3 към 1	Процент 3 към 4
1868/69	205070748	1825868500	11.2	28261986	2072870500	13.78	1.36
1869/70	205070748	1775144500	11.6	28261986	2036084000	13.78	1.39
1870/71	158062651	1839481000	8.59	30102062	2070929500	19.04	1.45
1871/72	157523358	1920081500	8.2	30102062	2276533500	19.11	1.32
1872/73	182692634	2063721000	8.85	17843333	2140445000	9.77	0.83
1873/74	190621151	2109927500	9.03	21123047	2618661500	11.08	0.81
1874/75	162105660	2480742000	6.53	23067080	2513458000	14.23	0.92
1875/76	321454423	2388294000	13.5	26682884	2892909500	8.30	0.92
1876/77	222860465	2202747000	10.1	26048598	2572624000	11.69	1.01
1877/78	168858968	2007096500	8.41	26375144	4628324000	15.62	0.57

Източник: Tuna Vilayet Salname, defa 1, s. 102 – 103; defa 2, s. 104 – 105; defa 3, s. 106 – 107; defa 4, s. 108 – 109; defa 5, s. 107; defa 6, s. 103; defa 7, s. 120; defa 8, s. 132; defa 9, s. 134; defa 10, s. 116; Güran, 2003, pp. 68 – 98.

SOURCES:

Непубликувани архивни материали:

Видински сиджил S 10; Видински сиджил S 25a; Видински сиджил S 38;
Видински сиджил S 40; Видински сиджил S 59.

Публикувани архивни материали:

Вестници

Цариградски вестник, VIII, 388, 19 юли 1858 г.

Дунав, VII, 645, 23 януари 1872 г.; 646, 26 януари 1872 г.; 650, 13 февруари 1872 г.; 651, 16 февруари 1872 г.; 652, 20 февруари 1872 г.; 653, 23 февруари 1872 г.; 654, 27 февруари 1872 г.; VIII, 682, 7 юни 1872 г.; IX, 773, 9 май 1873 г.

Османски статистически годишници

1. Tuna Vilayet Salname, 1285 sene [1868/69 г.], defa 1;
2. [Tuna Vilayet] Salname, 1286 sene [1869/70 г.], defa 2;
3. Tuna Vilayet Salname, 1287 sene [1870/71 г.], defa 3;
4. [Tuna Vilayet] Salname, 1288 sene [1871/72 г.], defa 4;
5. [Tuna Vilayet] Salname, 1289 sene [1872/73 г.], defa 5;
6. [Tuna Vilayet] Salname, 1290 sene [1873/74 г.], defa 6;
7. Tuna Vilayet Salname, 1291 sene [1874/75 г.], defa 7;
8. Tuna Vilayet Salname, 1292 sene [1875/76 г.], defa 8;

9. Salname-i Vilayet-i Tuna, defa 9, 1293 sene [1876/77 з.];
10. Salname-i Vilayet-i Tuna, defa 10, 1294 sene [1877/78 з.];
11. Salname-i Vilayet-i Edirne, 1287 sene [1870/71 з.], defa 1;
12. Salname-i Vilayet-i Edirne, 1288 sene [1871/72 з.], defa 2;
13. Salname-i [Vilayet-i Edirne], 1289 sene [1872/73 з.], defa 3;
14. Salname-i [Vilayet-i Edirne], 1290 sene [1873/74 з.], defa 4;
15. Salname-i Vilayet-i Edirne, 1291 sene [1874/75 з.], defa 5;
16. Salname-i Vilayet-i Edirne, 1292 sene [1875/76 з.], defa 6;
17. Salname-i Vilayet-i Edirne, 1293 sene [1876/77 з.], defa 7;
18. Selanik Vilayet Salname, 1287 sene [1870/71 з.], defa 1;
19. Selanik [Vilayet] Salname, defa 2, sene 1288 [1871/12 з.];
20. [Selanik] Vilayetin Salname, defa 4, sene 1291 [1874/75 з.];
21. [Selanik Vilayeti] Salname, defa 5, sene 1292 [1875/76 з.];
22. [Selanik Vilayeti] Salname, defa 6, sene 1293 [1876/77 з.];
23. Selanik Vilayet Salname, defa 7, sene 1294 [1877/78 з.];
24. Salname-i Vilayet-i Manastir, defa 1, sene 1292 [1875/76 з.];
25. Salname-i Vilayet-i Manastir, defa 2, sene 1293 [1876/77 з.].

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Akarli, E. D. 1992. Economic policy and budgets in Ottoman Turkey, 1876 – 1909. *Middle Eastern Studies*, vol. 28, no. 3, pp. 443 – 476.
- Akdemir, Tz., Ş. Yeşilyurt, 2018. Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Bütçe Açıkları Sorunu ve Mali Konsolidasyon Uygulamaları. *Maliye Dergisi*, Sayı 174, pp. 240 – 269.
- Akkuş, Y. 2013. Osmanlı devlet ve vilayet bütçeleri (1840 – 1913) nasıl okunmalıdır? *ODTÜ Gelişme Dergisi*, cilt 40, pp. 147 – 178.
- Alper, D., A., Anbar, 2010. Osmanlı İmparatorluğu'nun İç Borçlanmada Kullandığı Yöntem ve Araçlar. *Maliye Finans Yazıları*, cilt 24, sayı 87, pp. 27 – 49.
- Antonova-Goleva, B. 2023. 'Top-Down' or 'Bottom-Up' Modernisation: Local Railway Entrepreneurs in the Ottoman Empire in the Second Half of the 19th Century. *Turkish Historical Review*, vol. 14, no. 1, pp. 26 – 57.
- Atanasov, H. 2008. *In the Ottoman Periphery: Society and Economy in 18th Century in Vidin and Its District*. Sofia: IK "Sineva". [Атанасов, Хр. 2008. *В османската периферия: Общество и икономика във Видин и околността през XVIII век*. София: ИК „Синева“].
- Atanasov, H. 2008a. Tevzi defter of the Vidin Vilayet expenditures from 7 May – 4 June 1788. In: Ivanova, Sv. (ed.). *Ethnic and Cultural Spaces of the Balkans, Part 1. The Past – Historical Perspectives*. Sofia: Sofia University Publishing House "St. Kliment Ohridski", pp. 516 – 548. [Атанасов, Хр. 2008а. Тевзи дефтер на видинските вилаетски разходи от 7 май – 4 юни 1788 г. В: Иванова, Св. (ред.). *Етнически и културни пространства на Балканите, Част 1. Миналото – исторически ракурси*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 516 – 548].

- Atanasov, H. 2010. Christians and Jews in Vidin: *Cizie inventories of Vidin Sanjak from the 1720s. The Archives Speak*, vol. 62, Sofia: State Agency “Archives”. [Атанасов, Хр. 2010. Християни и евреи във Видинско: джизие описи на Видинския санџак от 20-те години на XVIII век. *Архивите говорят*, Т. 62, София: Държавна агенция „Архиви“].
- Atanasov, H. 2013. Property trends among the urban population of Rumelia in the 18th century as indicated by inheritance inventories from Russe, Sofia and Vidin – a first glance. *Bulgarian Historical Review*, vol. 41, no 3/4, pp. 33 – 59.
- Atanasov, H. 2014. Towards the ordering of the puzzle: fixed prices in Vidin, Ruse and Sofia from the mid-17th to the early 19th century. *Historical Future*, vol. 1 – 2, pp. 3 – 52. [Атанасов, Хр. 2014. Към подреждането на пъзела: нормираните цени във Видин, Русе и София от средата на XVII до началото на XIX век. *Историческо бъдеще*, кн. 1 – 2, с. 3 – 52].
- Atanasov, H. 2017. A Financial Reading of the Tsarigradski newspaper. An Attemp 1848 – 1862. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 2, pp. 72 – 91. [Атанасов, Хр. 2017. Опит за финансов прочит на Цариградски вестник (1848 – 1862). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 2, с. 72 – 91].
- Atanasov, H. 2020. Regional Municipality Councilors as Creditors: Concerning a Publication in the Dunav Newspaper of 1872. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 5, pp. 135 – 149. [Атанасов, Хр. 2020. Околийските градеки съветници като кредитори: по повод на една публикация на вестник „Дунав“ от 1872 г. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 5, с. 135 – 149].
- Atanasov, H. 2021. Buying Ottoman Debt before the Bankruptcy: Some Observations on the Emission of New Bonds (ESHAM-I CEDID) in 1871 – 1872. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 6, pp. 86 – 103. [Атанасов, Хр. 2021. Да си купиш османски дълг преди фалита: някои наблюдения върху емисията на нови облигации (ESHAM-I CEDID) от 1871 – 1872 г. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 6, с. 86 – 103].
- Atanasov, H. 2022. An Economics Reading of the Ottoman Constitution of 1876. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 7, pp. 90 – 102. [Атанасов, Хр. 2022. Икономически прочит на османската конституция от 1876 година. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 7, с. 90 – 102].
- Atanasov, H. 2024. *Development of agricultural credit in the Danube Vilayet: the “Public Benefit” Funds in the 1860s and 1870s*. Second edition. Sofia: “Faber”. [Атанасов, Хр. 2024. *Развитие на земеделското кредитиране в Дунавския вилает: „Общополезните“ каси през 60-те и 70-те години на XIX век*. Второ издание. София: „Фабер“].
- Birdal, M. 2010. *The Political Economy of Ottoman Public Debt, Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*. London: I. B. Tauris Publishers.
- Bozov, D. 2022. How the ottoman Default of 1875 and the Eastern Question Were Represented in the British Press? In: Atanasov, H., O. Sabev (eds), 2022. *The Bulgarian Lands in the Archives and Documents of the 18th – 19th Century; Modernity and Tradition*. Sofia: Academic Publisher “Za bukвите – O pismeneh”, pp. 328 – 361.
- Brussarski, R. 2007. *Theory of Public Finance*. Sofia: University Publishing House “Stopanstvo”. [Брусарски, Р. 2007. *Теория на публичните финанси*. София: Университетско издателство „Стопанство“].

- Cafer, A. 2024. *Kaza Eski Juma in the first half of the 19th century. Demography. Social and economic condition.* Vol. 1 – 2, Shumen: Himera. [Джафер, А. 2024. *Каза Ески Джума през първата половина на 19 век. Демография. Социално и икономическо състояние.* Т. 1 – 2, Шумен: Химера].
- Clay, Ch. 2000. *Gold for the Sultan. Western Bankers and Ottoman Finance 1856 – 1881: A Contribution to Ottoman ant to International Financial History.* London – New York: I. B. Tauris.
- Coşgel, M. 2004. The Economics of Ottoman Taxation. Department of Economics Working Paper Series. *Working Paper 2004 – 02*, pp. 1 – 28.
- Coşgel M. 2005. Efficiency and Continuity in Public Finance: The Ottoman System of Taxation. *International Journal of Middle East Studies*, vol. 37, no. 4, pp. 567 – 586.
- Coşgel, M. 2006. Taxes, efficiency, and redistribution: Discriminatory taxation of villages in Ottoman Palestine, Southern Syria, and Transjordan in the sixteenth century. *Explorations in Economic History*, vol. 43, no. 2, pp. 332 – 356.
- Coşgel, M. 2013. The Fiscal Regime of an Expanding State: Political Economy of Ottoman Taxation. Department of Economics Working Paper Series. *Working Paper 2013 – 28*, pp. 1 – 39.
- Cural, M., Ş. Yeşilyurt, 2015. Osmanlı İmparatorluğu'nda Bütçe Dengesinin Gelişimi: 1643 – 1918. *AKÜ İİBF Dergisi*, cilt 17, sayı 2, pp. 159 – 175.
- Çakır, B. 2016. The Oldest Known Budget of the Ottoman Empire (1495 – 1496) and İcmal (Budget Resume) of the Year 1494 – 1495. *Osmanlı Araştırmaları*, cilt 47, pp. 113 – 145.
- Çizakça, M. 2016. Evolution of Domestic Borrowing in the Ottoman Empire. In: Cottrell, P. L., M. P. Fraser, I. L. Fraser (eds.), *East Meets West – Banking, Commerce and Investment in the Ottoman Empire.* London: Routledge, pp. 1 – 10.
- Darling, T. L. 1996. *Revenue-Reising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560 – 1660.* Leiden – New York – Koln: E. J. Brill.
- Demirci, S. 2010. *The Functioning of Ottoman Avariz Taxation. An Aspect of the Relationship Between Centre and Periphery: A Case Study of the Province of Karaman, 1621 – 1700.* Istanbul: The Isis Press.
- Draganova, S. 1980. *Materials for the Danube Vilayet: Rousse, Silistra, Shumen and Tutrakan kazas in the 1850s and 1870s.* Sofia: BAS. [Драганова, Сл. 1980. *Материали за Дунавския вилает: Русенска, Силистренска, Шуменска и Тутраканска каза през 50-те и 70-те г. на XIX в.* София: БАН].
- Draganova, S. 1991. Two Ottoman documents on the history of the Danube Vilayet. *Auxiliary Historical Disciplines*, vol. 5, pp. 226 – 229. [Драганова, Сл. 1991. Два османски документа за историята на Дунавския вилает. *Помощни исторически дисциплини*, т. 5, с. 226 – 229].
- Eldem, Ed. 1999. *A History of the Ottoman Bank.* Istanbul: Ottoman Bank Historical Research Center.
- Eldem, Ed. 1999a. The Imperial Ottoman Bank: Actor or Instrument of Ottoman Modernization? In: Kostis, K. (ed.), 1999. *Modern Banking in the Balkans and West-European Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Routledge, pp. 50 – 60.
- Eldem, Ed. 2005. Ottoman financial integration with Europe: foreign loans, the Ottoman Bank and the Ottoman public debt. *European Review*, vol. 13, no. 3, pp. 431 – 445.
- Esmer, T. 2014. Economies of Violence, Banditry and Governance in the Ottoman Empire Around 1800. *Past and Present*, vol. 224, no. 1, pp. 163 – 199.
- Esmer, T. 2016. Notes on a Scandal: Transregional Networks of Violence, Gossip, and Imperial Sovereignty in the Late Eighteenth-Century Ottoman Empire. *Comparative Studies in Society and History*, vol. 58, no. 1, pp. 99 – 128.

- Exertzoglou, A. H. 1986. *Greek banking in Constantinople, 1850 – 1881*. Thesis submitted for the PhD Degree. London: King's College, London University.
- Fleet, K., S. Ianeva, 2014. *Ottoman Economic Practices in Periods of Transformation: The Cases of Crete and Bulgaria*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Georgieva, G. 2017. First Notes on the Professional Structure of the Christian Population in the Town of Svishtov, Mid-19th Century. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 2, pp. 287 – 300. [Георгиева, Г. 2017. Първи бележки върху професионалната структура на християнското население на град Свищов в средата на XIX в. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 2, с. 287 – 300].
- Georgieva, G. 2020. Temettuat defteri as a source for the history of Bulgarian lands. In: Roussev, Iv. (ed.), 2020. *Kotel and the Balkan region – economy, migrations, society: a proceeding of research*. National conference, 15 – 16 November 2019, Kotel. Sofia: РН: “St. Kliment Ohridski”, pp. 29 – 50. [Георгиева, Г. 2020. Теметтуат дефтерите като извор за историята на българските земи. В: Русев, Ив. (съст.), 2020. *Котел и Старопланинският регион – икономика, миграции, общество: сборник с изследвания*. Национална конференция, 15 – 16 ноември 2019 г., Котел. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 29 – 50].
- Geyikdağı, V. N. 2011. *Foreign investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations 1854 – 1914*. London: Tauris.
- Gandev, H. 1976. Origin of Capitalist Relations in the Chifliks of Northwestern Bulgaria in the 18th Century. In: Gandev, Hr., K. Sharova (eds), 1976. *Problems of the Bulgarian National Revival*. Sofia: Science and Art, pp. 271 – 394. [Гандев, Хр. 1976. Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVII век. В: Гандев, Хр., К. Шарова (съст.), 1976. *Проблеми на Българското възрождане*. София: Наука и изкуство, с. 271 – 394].
- Genç, M., E. Özvar. 2006. *Erken Modern Dönemde Osmanlı Maliyesi, Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, cilt 1. Istanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Genç, M., E. Özvar. 2006. *Osmanlı Devletinde Bütçeler: Merkezi Hazinesin Yıllık Muhasebe Bilançoları, Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, cilt 2. Istanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Gruber, J. 2011. *Public Finance and Public Policy*. New York: Worth Publishers.
- Güran, T. 1992. Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839 – 1876. In: Yıldız, H. D. (ed.), 1992. *150. Yılında Tanzimat*. Ankara, pp. 219 – 233.
- Güran, T. (ed.), 2003. *Osmanlı malî istatistikleri. Bütçeler. 1841 – 1918/Ottoman Financial Statistics. Budgets. 1841 – 1918*. Vol. 7, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Güran, T. 2012. Tanzimat Döneminde Tarım Politikası. In: Inalcık, H., M. Seyitdanlıoğlu (eds.), 2012. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Istanbul: Türkiye İş Bankası. Kültür Yayınları, pp. 775 – 784.
- Hayashi, K., M. Aydin (eds), 2010. *The Ottoman State and Societies in Change. A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*. New York: Routledge.
- Hillman, L. A. 2009. *Public Finance and Public Policy. Responsibilities and Limitations of Government: Second Edition*. New York: Cambridge University Press.
- Ianeva, S. 2011. *Bulgarians – tax collectors in the fiscal system of the Ottoman Empire. Towards the History of the Bulgarian Business and Social Elite in the 19th Century*. Sofia: New Bulgarian University Publishing House. [Янева, Св. 2011. *Българи – откупвачи на данъци във фискалната система на Осман-*

- ската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX в. София: Издателство на Нов български университет].
- Ihchiev, D. 1906. Budget of Vidin region in the second half of the 18th century. *Proceedings of the Historical Society*, vol. 2, pp. 102 – 128. [Ихчиев, Д. 1906. Бюджет на Видинската област във втората половина на XVIII век. *Известия на историческото дружество*, кн. 2, с. 102 – 128].
- Inalcik, H. 1985. Military and Fiscal Transformation in the Ottoman empire, 1600 – 1700. In: *Studies in the Ottoman Social and Economic History (Collected Studies)*. London: Variorum Reprints, pp. 294 – 311.
- İnalçık, H., D. Quataert. 1994. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 – 1914*. Vol. 1 – 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inalcik, H. 1997. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inalcik, H. 2001. *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300 – 1600*. Phoenix.
- İhsanoğlu, E. (ed.), 2001. *History of The Ottoman State, Society & Civilisation*. vol. 1. Istanbul, pp. 57 – 60.
- Issawi, Ch. 1980. *Economic History of Turkey 1800 – 1910*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Ivanova, S. 1993. The taxation of the population in Bulgarian towns and the formation of its institutions (17th – 18th c.). *Proceedings of the State Archives*, vol. 65, pp. 67 – 98. [Иванова, Св. 1993. Данъчното облагане на населението в българските градове и формирането на неговите институции (XVII – XVIII в.). *Известия на държавните архиви*, т. 65, с. 67 – 98].
- Kayapınar, A. 2017. The Mukataa and the Itizam System in Vidin during the 16th Century as a Contribution to the Economic History of the Region. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 2, pp. 248 – 263. [Каяпънар, А. 2017. Мукаатаме и илтизамската система във Видинско през XVI в. като принос за стопанската история на региона. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 2, с. 248 – 263].
- Kayapınar, A., L. Kayapınar, 2018. The Derbendzhi Villages in Kaza/Nahiye of Turnovo between 1515 and 1613 – 1614. Observations on Their Social and Economic Development. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 3, pp. 181 – 202. [Каяпънар, А., Л. Каяпънар. 2018. Дервенджийските села в Търновската каза/нахия през периода от 1515 до 1613 – 1614 г. Наблюдения върху тяхното социално и икономическо развитие. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 3, с. 181 – 202].
- Kenderova, S. 2015. *Hospitals for poor and settlers in the Danube Vilayet: daily and monthly statistics*. Sofia: National Library “St. Cyril and Methodius”. [Кендерова, Ст. 2015. Болници за бедни и преселници в Дунавския вилает: ежедневна и ежемесечна статистика. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“].
- Kiel, M. 2005. Notes on the administration of the poll tax (cizye) in the Ottoman Balkans and the importance of poll tax registers (cizye defterleri) as a source for demographic research. In: *People and settlements in Bulgaria during the Ottoman period. Collected Works*. Sofia: Amicitia. [Киъл, М. 2005. Бележки върху администрирането на поголовния данък (cizye) на Османските Балкани и значението на регистрите за поголовния данък (cizye defterleri) като извор за демографските изследвания. В: *Хора и селища в България през османския период. Събрани съчинения*. София: Amicitia].
- Kitanov, V. 2022. *Tobacco in the Bulgarian space of the 17th – 19th centuries. Economic, social and cultural*

- projections*. Blagoevgrad: University Publishing House “Neofit Rilsky”. [Китанов, В. 2022. *Тютюнът в българското пространство XVII – XIX век. Стопански, социални и културни проекти*. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2022].
- Kiyotaki, K. 2005. Ottoman State Finance: A Study of Fiscal Deficits and Internal Debt in 1859 – 1863. *Working Paper No. 90/05*, pp. 1 – 37.
- Kıvanç, K., Ş. Pamuk, 2010. Ottoman State Finances in European Perspective, 1500 – 1914. *The Journal of Economic History*, vol. 70, no. 3, pp. 593 – 629.
- Lyberatos, A. 2010. Men of the sultan: The beğlik sheep tax collection system and the rise of a Bulgarian national bourgeoisie in nineteenth century Plovdiv. *Turkish Historical Review*, vol. 1, no. 1, pp. 55 – 85.
- Manolova-Nikolova, N., H. Atanasov, 2022. Taking Care of Orphans’ Properties: the Funds for Orphans in the Danube Vilayet of the Ottoman Empire (1864 – 1878). *Turkish Historical Review*, vol. 13, no. 3, pp. 372 – 398.
- McGowan, Br. 1981. *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade, and the Struggle for Land, 1600 – 1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Minoglou, I. 2002. Ethnic minority groups in international banking: Greek diaspora bankers of Constantinople and Ottoman state finances, c. 1840 – 1881. *Financial History Review*, vol. 9, no. 2, pp. 125 – 146.
- Muchinov, V. 2024. *Urbanization in the Bulgarian lands under Ottoman rule in the 19th century (until 1878)*. Sofia: BAS Publishing House “Prof. Marin Drinov”. [Мучинов, В. 2024. *Урбанизацията в българските земи под османска власт през XIX век (до 1878 г.)*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“].
- Mutafchieva, V. 1993. *Kardzhali time: a study*. Sofia: BAS. [Мутафчиева, В. 1993. *Кърджалийско време: изследване*. София: БАН].
- Mutafova, K. 2019. Crises Manifestation in the Ottoman Empire during the 18th C. and the Changes in the Church Mukata‘ as within the Context of Itizam System. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 4, pp. 11 – 31. [Мутафова, Кр. 2019. Проявите на криза в Османската империя през XVIII в. и промените в църковните мукатаи в контекста на системата илтизам. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 4, с. 11 – 31].
- Mutafova, K. 2023. Specialized Status and Tax preferences: A Factor for Economic Growth? Following the Example of Gabrovo in the 16th and 18th Centuries. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 8, pp. 309 – 323. [Мутафова, Кр. 2023. Специализиран статут и данъчни преференции: фактор за икономически растеж? По примера на Габрово през XVI и XVIII век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 8, с. 309 – 323].
- Mutafova, K. 2024. Transitional Forms of Economic Life in the 18th Century in the Rumeli Provinces of the Ottoman Empire: Barriers and Perspectives. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 9, pp. 67 – 78. [Мутафова, Кр. 2024. Преходни форми на стопански живот през XVIII век в румелийските провинции на Османската империя: бариери и перспективи. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 9, с. 67 – 78].
- Nedelcheva, N. 2017. Demographic and Professional Structure of Razgrad and Popovo in the 1840^s (Preliminary Notes). *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 2, pp. 301 – 319.

- [Неделчева, Н. 2017. Демографска и професионална структура на Разград и Попово през 40-те години на XIX век (начални бележки). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 2, с. 301 – 319].
- Nenovsky, N., P. Penchev, 2016. Money without a State: Currencies of the Orthodox Christians in the Balkan Provinces of the Ottoman Empire (17th – 19th centuries). *The Review of Austrian Economics*, vol. 29, no. 1, pp. 33 – 51.
- Owen, R. 2009. *The Middle East in the World Economy 1800 – 1914*. London: I. B. Tauris.
- Pamuk, Ş. 1984. The Ottoman Empire in the “Great Depression” of 1873 – 1896. *Journal of Economic History*, vol. 44, no. 1, pp. 107 – 118.
- Pamuk, Ş. 1997. In the Absence of Domestic Currency: Debased European Coinage in the Seventeenth – Century Ottoman Empire. *The Journal of Economic History*, vol. 57, no. 2, pp. 345 – 366.
- Pamuk, Ş. 2000. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pamuk, Ş. 2001. The Price Revolution in the Ottoman Empire, Reconsidered. *International Journal of Middle East Studies*, vol. 33, no. 1, pp. 69 – 89.
- Pamuk, Ş. 2004. The evolution of financial institutions in the Ottoman Empire, 1600–1914. *Financial History Review*, vol. 11, no. 1, pp. 7 – 32.
- Pamuk, Ş., K. Karaman, 2023. The Rise of the Modern State Since 1500: Annual Revenues of European and Other States. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 8, pp. 13 – 21.
- Parveva, S. 2010. *Village, Town and People in the Ottoman Balkans, 16th-mid – 19th Century*. Istanbul: The Isis Press.
- Parveva, S. 2012. Agrarian Surplus and Agrarian Strategies in the Village Micro-Economy in the South-West Peloponnese in the Early Eighteenth Century. In: Kolovos, El. (ed.), 2012. *Ottoman Rural Societies and Economies. Halcyon Days in Crete VIII A Symposium Held in Rethymno 13 – 15 January 2012*. Rethymno: Crete University Press, pp. 65 – 94.
- Penchev, P. 2012. Economic Development of the Bulgarian Lands During the Bulgarian National Revival Period. In: Kostov, Ev., M. Dimitrov, L. Veleva, P. Stoyanov (eds), 2012. *Materials for Self-Learning in Economic History*. Sofia: Krisan-S, pp. 223 – 248. [Пенчев, П. 2012. Стопанско развитие на българските земи в епохата на Възраждането. В: Костов, Ев., М. Димитров, Л. Велева, П. Стоянов (съст.), 2012. *Материали за самоподготовка по стопанска история*. София: Крисан-С, с. 223 – 248].
- Penchev, P., H. Atanasov, 2022. From an Empire to a Nation State: Land Property and its Guarantee in the Balkans. The Case of Bulgaria. *Bulgarian Historical Review*, vol. 50, no. 1 – 2, pp. 3 – 37.
- Pletnirov, G. 1994. *Midhat Pasha and the Governance of the Danube Vilayet*. Veliko Tarnovo: Vital. [Плетниров, Г. 1994. *Мидхат пашиа и управлението на Дунавския вилает*. Велико Търново: Витал].
- Quataert, D. 2000. *The Ottoman Empire, 1700 – 1922*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Quataert, D. 1994. The Age of Reforms, 1812 – 1914. In: Inalcik, H., D. Quataert (aut.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 – 1914*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 759 – 943.
- Radushev, E. 1995. *Agrarian Institutions in the Ottoman Empire in the 17th – 18th centuries*. Sofia: Academic Publishing House Professor Marin Drinov. [Рагушев, Ев. 1995. *Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII век*. София: Академично издателство професор Марин Дринов].

- Radušev, E. 1980. Les dépenses locales dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle (Selon des données de registres de cadi de Ruse, Vidin et Sofia). *Etude Balkaniques*, vol. 3, pp. 74 – 94.
- Rakova, S. 2018. The Earliest Records of Income and Expenses of the Sultan. In: Valerio, A. (ed.), 2018. *Venetians and Ottomans in the Early Modern Age. Essays on Economic and Social Connected History*. Venezia: Edizioni Ca'Foscari – Digital Publishing, pp. 13 – 29.
- Roussev, I. 1996. *Companies and manufactures in the region of Sliven – Kotel during the Revival period*. Veliko Tarnovo: Faber. [Русев, Ив. 1996. *Фирми и манифактури в Сливенско – Котленския район през Възраждането*. Велико Търново: Фабер].
- Roussev, I. 2000. On the question of which is the first Bulgarian bank – discussion and documentary. *Bulgarian Historical Library*, no. 4, pp. 26 – 40. [Русев, Ив. 2000. По въпроса коя е първата българска банка – дискуссионно и документално. *Българска историческа библиотека*, кн. 4, с. 26 – 40].
- Shaw, J. S. 1975. The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System. *International Journal of Middle East Studies*, vol. 6, no. 4, pp. 421 – 459.
- Shaw, S. J., E. K. Shaw, 1977. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808 – 1975*. Cambridge, London, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Shusharova, M. 2017. Local Elites and Communities in the Management of Public Order during the 18th Century: Perceptions from the Core European Territories of the Ottoman Empire. *Etudes Balkaniques*, vol. 49, no. 3, pp. 485 – 533.
- Shusharova, M. 2024. Regional Networks and Patronage Relations: The Case of the Provincial Notable (Ayan) of Razgrad from the Late 18th Century. *Etudes Balkaniques*, vol. 60, no. 1, pp. 143 – 168.
- Stolz A. D. 2022. Impossible to provide an accurate estimate: the interested calculation of the Ottoman public debt, 1875 – 1881. *The British Journal for the History of Science*, vol. 55, no. 4, pp. 477 – 493.
- Şahin, H. 2013. Development of Ottoman Budget System, 1839 – 1922. *International Journal of Social Science*, vol. 6, no. 2, pp. 853 – 868.
- Tabakoğlu, Ah. 1985. XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 41, sayı 1 – 4, pp. 389 – 414.
- Tafrova, M. 2010. *The Tanzimat, the Vilayet Reform and the Bulgarians. The administration of the Danube Vilayet (1864 – 1876)*. Sofia: Gutenberg. [Тафрова, М. 2010. *Танзиматът, вилаетската реформа и българите. Администрацията на Дунавския вилает (1864 – 1876)*. София: Гутенберг].
- Todorov, N. 2016. Tax Farmers in Tulcha Sandzhak in the 70^s of the 19th Centuries. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 1, pp. 274 – 288. [Тодоров, Н. 2016. Откупвачи на данъци в Тулчански санджак през 70-те години на XIX в. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1, с. 274 – 288].
- Todorov, N. 2017. Occupational Structure of Tulcea Population in the 1840s (According to Data from the Temettuat Registers). *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 2, pp. 320 – 342. [Тодоров, Н. 2017. Професионална структура на тулчанското население през 40-те години на XIX в. (по данни от теметтуат дефтерите). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 2, с. 320 – 342].
- Tsvetkova, B. 1958. *Extraordinary Taxes and State Obligations in the Bulgarian Lands under Turkish Rule*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences. [Цветкова, Б. 1958. *Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт*. София: БАН].

- Tsvetkova, B. 1960. The Redemption System (*iltizam*) in the Ottoman Empire in the 15 – 18 centuries. *Proceedings of the Institute of Legal Sciences at BAS*, vol. 11, no. 2, pp. 195 – 223. [Цветкова, Б. 1960. Откупната система (*илтизам*) в Османската империя през XV – XVIII в. *Известия на Института по правни науки при БАН*, т. 11, кн. 2, с. 195 – 223].
- Vekov, M. 2015. *The Metric System in Bulgaria. Metric Reforms and Metrological Activity 18th – 19th Centuries*, viewed 6 October 2025. Link: https://electronic-library.org/books/Book_0057.html [Бекoв, М. 2015. *Метричната система в България. Метрични реформи и метрологична дейност XVIII – XX век*, достъпно на 6 октомври 2025 г. Линк: https://electronic-library.org/books/Book_0057.html].
- Yardımcı, M. E., D. B. Yasa, E. Ayvaz, 2022. Tax Farming Revenues and Accounting in Ottoman Finance: The Case of Kocaeli (1846 – 1847). *Sage Open*, vol. 12, no. 2, pp. 1 – 15.
- Yordanov, K. 2023. *The voynuks from the imperial stables in the Ottoman province of Rumeli: 15th – the first decades of the 18th centuries: a monograph*. Sofia: BAC Publishing House “Prof. Marin Drinov”. [Йорданов, Кр. 2023. *Войнуците от имперските конюшни в османската провинция Румелия: XV – първите десетилетия на XVIII век: монография*. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“].

Correspondence author:

Hristiyan Atanasov, Associate Professor, PhD
 University of National and World Economy
 Political Economy Department
 8th of December Blvd.
 1700 Sofia BULGARIA
 E-mail: hatanasov@unwe.bg
 SCOPUS Researcher ID: 57214897461
 Web of Science Researcher ID: AAW-6367-2020
<https://orcid.org/0000-0003-3701-0387>